

DEL *TIRAN* DE 1460-64 AL *TIRANT* DE 1490

En aquesta comunicació voldria abordar tres problemes concrets del *Tirant lo Blanc*, destinats probablement a quedar sempre com a qüestions obertes: *a*) la interpretació del colofó i de la dedicatòria, *b*) la manipulació lingüística del text de Martorell, i *c*) la influència de les fonts orals en la gènesi de la novel·la.

A. LA INTERPRETACIÓ DEL COLOFÓ I DE LA DEDICATÒRIA

Com ja és ben sabut, en els seus recents estudis sobre el *Tirant*, Martí de Riquer (1990*a*: 183; 1990*b*: XLVI; 1992: 22) ha abandonat la hipòtesi emesa el 1947 d'una «intervenció progressiva» de Martí Joan de Galba en el text escrit per Martorell, que a Coromines (1956: 168) li havia semblat una «adquisició definitiva». Ara, Riquer considera que la intervenció de Galba degué «limitar-se a una lleugera revisió i, molt hipotèticament, a escadusseres intromissions, en manera que gosem afirmar que el *Tirant lo Blanc*, des de la dedicatòria fins al darrer capítol, és obra d'un sol autor: Joanot Martorell».

Aquestes hipotètiques intromissions es limitarien a algunes incongruències i contradiccions molt concretes, observables entre els capítols 321 i 463 (Riquer 1990*a*: 294-296), que en cap manera no podrien justificar la corresponsabilitat autorial que el colofó de 1490 atorga a Galba:

Ací feneix lo libre del valerós e strenu cavaller Tirant lo Blanch, príncep e cèsar de l'Imperi Grech de Contestinoble, lo qual fon traduït de anglès en lengua portuguesa e, après, en vulgar lengua valenciana per lo magnífich e virtuós cavaller mossèn Johanot Martorell, lo qual, per mort sua, no-n pogué acabar de traduir sinó les tres parts. La quarta part, que és la fi del libre, és stada traduïda, a pregàries de la noble senyora dona Ysabel de Loriç, per lo magnífich cavaller mossèn Martí Johan de Galba. E si defalt hi serà trobat, vol sia atribuït a la sua ignorància, al qual, nostre senyor Jesucrist, per la sua inmensa bondat, vulla donar en premi de sos treballs la glòria de paradís. E protesta que, si en lo dit libre haurà posades algunes coses que no sien cathòliques, que no les vol haver dites, ans les remet a correcció de la sancta cathòlica Sglésia.

Riquer (1990a: 297) considera «totalment absurd que “la fi del llibre” sigui traducció d’una inexistent obra estrangera que hauria traduït Galba. Aquest, a més a més, no podria ésser intitulat “mossèn”, i no fou mai “cavaller” ans “donzell”, i així figura (*donzell* o *domicellus*) als documents a ell referents». Per tant, cal, segons Riquer (1990a: 180), atorgar crèdit absolut a l’afirmació —«clara, inequívoca i contundent»— del darrer paràgraf de la dedicatòria: «yo, Johanot Martorell, cavaller, sols vull portar lo càrrech...», i no al colofó, «que afirma que Martorell morí sense haver acabat la novel·la». La justificació la trobem en la mateixa dedicatòria, on Martorell declara que el seu protagonista, Tirant, «per sa virtut conquistà molts regnes e províncies donant-los a altres cavallers, no volent-ne sinó la sola honor de cavalleria. E més avant conquistà tot l’Imperi Grech cobrant-lo dels turchs, qui aquell havien subjugat a lur domini dels cristians grechs», anunciant així el contingut dels capítols 333, 382, 452 i 456 de la novel·la, és a dir, de la secció que hom ha atribuït a Galba.

Que és absolutament inexacte parlar d’una doble autoria del *Tirant* és una constatació evident, sobretot després de la publicació de l’important document de 1465 exhumat per Jesús Villalmanzo i Jaume J. Chiner (1992: 429-433), en què Galceran Martorell, germà de Joanot, exigeix judicialment «lo libre appellat *Tiran lo Blanch*, lo qual és continuat en XXVII sisterns de full entregue, desligats [...], lo qual és en béns de mossèn Johanot Martorell, *quondam* [...]». Malgrat les

petites incongruències i contradiccions del *Tirant* —observables altrament en obres d'autoria única com el *Curial e Güelfa* o el *Quijote*—, la nostra novel·la no sols desenvolupa des del principi al final unes accions anunciades i un somni cavalleresc coherent sinó que, com ha fet veure Albert Hauf (1993), conté unes idees sobre l'amor, l'honor, la glòria i la fama que recorren tot el llibre de forma no menys coherent. És obvi, doncs, que l'únic nom que ha d'encapçalar una edició del *Tirant* és el de Joanot Martorell.

Ara bé, no coincidirem amb Riquer en la seua fe absoluta en la declaració de Martorell ni en el seu rebuig categòric del contingut del colofó. Ben al contrari, la insistència de Martorell en la seua responsabilitat única —«sols vull portar lo càrrech, e no altre ab mi»— en un text empedrat de plagis, i, sobretot, de plagis descarats d'un coetani, Joan Roís de Corella, podria revelar una actitud defensiva davant les possibles acusacions d'apropiació de materials d'altri, tot i que aleshores hom no compartia la sensibilitat actual sobre aquesta pràctica. I, en tot cas, la reivindicació de la seua responsabilitat exclusiva no exclou la manipulació posterior d'una novel·la amb principi i final.

D'altra banda, el manteniment de la ficció de presentar la part atribuïda a Galba com una traducció, en coherència amb la dedicatòria de Martorell, el tractament de «mossèn» atorgat a qui era fill del senyor de Montnegre i l'al·lusió a unes no explícites quatre parts de la novel·la, no ens semblen raons suficients per a invalidar tota la informació del colofó. Mort Galba cap al 27 d'abril de 1490, sense esposa ni fills ni cap hereu resident a València, i amb l'única condició contractual de Joan Rix de Cura, l'editor del *Tirant*, de lliurar-li dotze exemplars del text imprès, resulta absurd que hom atribuís a Galba una corresponsabilitat autorial sense cap fonament. En altres mots, no podríem subscriure, com fa Riquer (1992: 24), que la relació de Galba amb Martorell fos la d'un simple «prestamista que vio un buen negocio en la impresión de la novela que había escrito Joanot Martorell». Creiem més aviat que el colofó, potser redactat per Spindeler o, segons suggereix Fuster (1993), per Jaume de Vila, marmessor del mecenes de l'edició, reconeixia una intervenció de Galba que devia respondre a la realitat. I no hauríem de descartar que el redactor del colofó de

l'incunable s'hi hagués limitat a actualitzar i retocar el que hauria deixat escrit Galba, posant en tercera persona allò que en l'original hauria figurat en primera i afegint una nota de gratitud al posseïdor del manuscrit de Martorell i d'acatament de l'ortodòxia catòlica, sis anys després de la introducció del Sant Ofici castellà al regne de València.

Que el colofó no sembla una improvisació de darrera hora sinó el fruit d'un bon coneixedor de la novel·la ho pareixen confirmar els paral·lelismes precisos entre la dedicatòria de 1460 i el colofó de 1490: en tots dos textos es manté la ficció traductora, la denominació de *vulgar llengua valenciana* —en un moment en què alguns editors procuraven atraure l'atenció dels clients potencials amb expressions com «en estil de valenciana prosa» o semblants—, la petició de benvolença del lector per «si defalliment algú hi serà trobat» (dedicatòria) o per «si defalt hi serà trobat» (colofó) i la qualificació de la novel·la com a “obra”, a diferència del text, que la qualifica de “llibre” o “trac-tat”. Més encara: en aquest mateix sentit es podria adduir el paral·lelisme entre l'expressió del colofó «en premi de sos treballs» dedicada al difunt Galba i la que Tirant, convençut d'«ésser atès al darrer terme de ma vida», usa en la seua lletra de comiat a Carmesina: «qui éreu *lo premi de mos treballs*» (capítol 470). L'única innovació lingüística del colofó de 1490 respecte a la dedicatòria de 1460 és la substitució dels medievals «gírar» i «expondre» pel neologisme renaixentista «tra-duir», usat, sistemàticament, en tres ocasions. L'autor del colofó fou, si més no, un imitador fidel però obert a les innovacions. No té això res a veure amb Galba? No veiem quin benefici econòmic o quin prestigi intel·lectual haurien pogut obtenir Spindeler o Vila atribuïnt —siga per iniciativa pròpia o per indicació del difunt Joan Rix de Cura— a un mer prestamista, ja traspasat, sense arrelament familiar a València i sense la condició de cavaller, una participació en el *Tirant*, ni que fos exagerada, inexistent.

Hom podria admetre que la constatació per Spindeler o per Vila d'un altre tipus de lletra en la darrera secció, diferent del de la resta del manuscrit dels impressors, els hauria pogut induir a redactar el colofó en els termes coneguts. Si l'examen de les grafies de l'edició prínceps permetés constatar la successió de dos estadis lingüístics,

això podria avalar aquesta arriscada hipòtesi. L'encàrrec d'Isabel de Lloris a Galba hauria consistit a demanar-li que completés una còpia de l'original de Martorell iniciada feia alguns anys, probablement la mateixa que fou lliurada als estampadors. Tot això sembla més plausible que no la interpretació que en fa Riquer (1990b: XLV), per a qui «cabe la remota posibilidad» que en la còpia lliurada per Galba a la impremta «hubiese alguna corrección o algún insignificante añadido de puño y letra de Galba, lo que hubiera podido inducir a los impresores a suponer que había participado en la redacción, y por su cuenta y riesgo decidieron hacer constar su nombre en el colofón e inventaron que la novela iba dividida en cuatro partes y adjudicaron la cuarta al difunto Galba». Al nostre parer, l'observació d'«esmenes i petits afegits de la cal·ligrafia» del copista difícilment hauria pogut induir els impressors a la «conclusió que el difunt Galba havia “continuat” el llibre en la seua darrera zona i que calia que això constés al colofó» (Riquer 1990a: 293). Ben el contrari, considerem que el manuscrit «tot acabat» en poder dels impressors, encara que hagués estat copiat en dues etapes, devia procedir tot d'una sola mà, probablement la mateixa mà que optà per substituir de forma sistemàtica *Tiran* per *Tirant*.

Que *Tiran* sense *t* devia ser la forma original del títol del llibre i del nom del protagonista ho testimonien no sols el notari Pere Font en fer l'inventari de la biblioteca de Galba («lo *Tiran*») i la declaració de Galceran Martorell en reclamar judicialment el llibre del seu germà el 1465 («hun llibre appellat *Tiran lo Blanch*»), sinó també, implícitament, la presentació dels orígens familiars del protagonista que Martorell posa en boca de Tirant al capítol 29 («mon pare fou senyor de la marca de *Tirània*). En efecte, segons Coromines (VIII, 1988:498), el nom de l'heroi no deriva de *tirar* sinó de *tyrannus*, que hi té l'accepció popular d'«home de forces extraordinàries» i, per extensió, «de qualitats extraordinàries», i no la de «persona cruel, explotadora», significat aleshores potser no tan popular com ara, però també present a la novel·la en boca d'un presoner turc («lo seu nom és lleig e vil, per ço com *tirant* vol dir usurpador de béns o, més propi parlar, lladre»). És, doncs, ben probable que Galba, endut pel desig d'evitar les connotacions

negatives d'aquesta darrera accepció, fos el responsable de la substitució sistemàtica de *Tiran* per *Tirant*, i més encara si tenim en compte que Martorell havia optat per la variant *tirà* com a apel·latiu. Ho sembla confirmar el fet que, ja el 1465, Galba hagués denominat «*Tirant*» el llibre de Joanot en les seues al·legacions contra Galceran, i que siga aquesta forma la que apareix sistemàticament en tots els contractes d'edició de 1489 i 1490, en l'inventari dels béns de Joan Rix de Cura de 1490 i en el document notarial de lliurament a l'hereu de Galba dels «decem volumina libri de *Tirant* et originalis dicti libri», de 1491 (Hauf/Escartí 1992: XIV-XXII). Tanmateix, la felicitat troballa no el privà de l'acusació d'haver-se atribuït part de l'obra del novel·lista, si acceptem la interpretació que fa Coromines (VIII, 1988: 499) del verb *tiranitzar* que apareix al vers 27 de l'epístola proemial d'Onofre Almudèver a la seua edició de l'*Espill* de Jaume Roig (València, 1531), on el significat d'«abusar» seria «una sarcàstica al·lusió a l'abús de MJGalba apropiant-se l'obra de JoMartorell».

Així doncs, creiem raonable sostenir que Galba no es degué limitar a conservar curosament —relligat en pergami— l'original del *Tirant*. Establerta ja la impremta a València (cap al 1473), ell mateix, o potser gràcies al suggeriment d'algú que coneixia el contingut de la novel·la, s'adonà de la viabilitat econòmica de la seua edició si hom l'adaptava als gustos estètics del moment, en completava algunes possibles llacunes, n'arredonia la redacció massa provisional d'alguns fragments, sobretot de la darrera secció del llibre, i posava rúbriques als capítols, probablement distribuïnt-ne alguns d'una altra manera. Tot això pogué ser obra de Galba, feta personalment o per encàrrec, i sufragada per Isabel de Lloris, una de les dames il·lustres valencianes que, com Tecla Borja o Isabel Suaris, en el món seglar, i sor Isabel de Villena, en el món religiós, no sols procuraven estar al corrent de la vida literària del moment sinó que la protagonitzaven amb les seues iniciatives o hi contribuïen amb el seu suport o el seu conreu.

La diferència entre les 648 pàgines del desconegut manuscrit de Martorell i les 776 de l'incunable de 1490, i la comparació entre el nombre de mots per pàgina d'altres manuscrits coneguts de l'època, com el *Curial*, i el nombre de mots per pàgina que en fan les edicions

actuals, permeten suposar que el *Tirant* imprès de 1490 podria tenir una extensió un 20% superior a la del manuscrit original de l'autor. Òbviament, aquest càlcul és una especulació no segura, però sembla raonable, i, si fos exacta, autoritzaria a inferir que hom atribuï a Galba, o ell mateix s'atribuï, una participació superior a la real, ja que les parts de què parla el colofó no s'han d'entendre necessàriament com a divisions explícites del llibre sinó més aviat com a seccions materials o, més probablement, en termes de percentatges. Això és si més no el que podria deduir-se d'una interpretació literal del colofó: hom hi parla de «les tres parts» de la traducció (= 3/4) i no de *les tres primeres parts* (= I, II, III), i de «la quarta part» (= 1/4), i no de *la part quarta* (= IV), construcció que hauria fet innecessari aclarir que és «la fi del llibre». En favor d'aquesta interpretació es podria adduir el testimoniatge notarial de Pere Font, que, a l'inventari de Galba efectuat el 28 d'abril de 1490, diferencia l'existència de dos manuscrits, amb la constatació que el manuscrit que «tenen per original los estampadors» és el que està «tot acabat», és a dir, el complet. Val la pena de reproduir-ne les referències textuais al *Tirant*:

Item, hun libre cubert de pregamí apellat lo *Tirant*.

Item, n'i ha un altre, tot acabat, lo qual tenen per original los stampadors, e per lo qual ne tenen a donar XII bolums com sien stampats [...].

L'incomplet, per exclusió, ha de ser el que s'hagué de relligar, és a dir, el de Martorell, dades confirmades per les afirmacions del seu germà Galceran («vint-i-set sisterns, deslligats») en la seua demanda judicial contra Galba.

Si el completà directament Galba, com afirma el colofó, o encarregà a d'altri de completar-lo, és una qüestió difícil, o impossible, d'escatir. L'examen dels llibres de la biblioteca de Galba permet suposar que aquest era potser més que un bibliòfil, si bé res no ho confirma, i que la relació amb Martorell no es limitaria a l'empenyorament del *Tirant*, ja que també posseïa *Flor de Cavalleria*, l'altra novel·la escrita probablement pel nostre cavaller, i d'altres llibres aprofitats al *Tirant*. Per això hem de deixar obertes ambdues hipòtesis.

Riquer creu que, si no fos pel colofó, la crítica, encara que hagués «observat diferències de llenguatge i d'estil entre la primera zona del

Tirant i la darrera [...], tot hauria estat atribuït a distraccions de l'escriptor i a una lògica evolució estilística d'un autor que treballà uns quants anys en la redacció d'un llibre tant llarg» (1990a: 291), com si Martorell «s'hagués contagiats de la "valenciana prosa" dels joves escriptors» (1990a: 293). En una nota de la mateixa pàgina i llibre citat, l'historiador principatí recorda que els plagis de Corella van des del capítol 190 al 485, i en un altre indret (1990b: XLII-XLIII) fa veure que en els capítols 408-487, corresponents al llibre cinquè de la versió castellana de 1511, «Martorell ha alcanzado una mayor perfección estilística en los momentos de prosa solemne, alambicada, dignamente retórica y de preciosismo cultista, a lo que contribuyen pasajes en prosa versificada», és a dir, reconeix la singularitat estilística de la darrera secció de la novel·la.

No es pot descartar que Martorell hagués experimentat una evolució estilística al llarg dels quatre anys de redacció del *Tirant* (1460-1464), però, com han demostrat Miralles (1991), Garriga (1991), Chiner (1991) i Hauf (1993), els plagis de Corella i l'acumulació de les idees i dels conceptes plagiats recorren tot el llibre, des del principi al final, i això fa més difícil explicar que només s'hi hagués deixat influir clarament en la darrera secció de la novel·la, sobretot si es té en compte que Corella ja havia escrit una part important de la seua obra profana abans de 1460 i que la resta podria no ser posterior a 1462. I, com que avui sabem que Corella nasqué el 28 de setembre de 1435 (Chiner, 1993), això confirmaria no solament la seua precoç maduresa intel·lectual sinó també l'extraordinària intuïció i capacitat d'assimilació literària de Martorell. Més encara: estem convençuts que la recerca de fonts permetrà augmentar la relació de plagis corellians i ens podrà donar pistes per a detectar obres perdudes del gran escriptor plagiat. Una d'aquestes podria ser, per exemple, la que inspirà el plany de l'Emperador (capítol 472), car hi trobem paraules, imatges i expressions freqüentment usades per Corella (*porpra*, *cobrir d'aspre cilici*, *esmal·tar digníssims versos*, etc.), algunes de les quals apareixen precisament en el plany marià que és la famosa *Oració a la sacratíssima Verge Maria tenint son fill, Déu Jesús, davallat de la creu*.

Tot i que avui sembla fermament establerta la dependència de Martorell respecte a Corella, són tants i tan constants els plagis literaris

i conceptuals que en féu, que aquesta qüestió i d'altres de relacionables no deixen de plantejar interrogants. ¿Quina relació tingué Corella amb el text de Martorell, abans i després de la mort d'aquest? ¿Quin és l'abast exacte del «tot acabat» amb què el notari Pere Font descriví l'exemplar que usaven els impressors? ¿Es limità Galba a amplificar en sentit ornamental un text gairebé complet, pràcticament com el que coneixem avui, o aprofità materials d'altri, potser del mateix Corella, per a satisfer la seua vanitat de veure's coautor de la novel·la? ¿Per què mantingué Galba una dedicatòria que dóna per «ventilada» una obra que el colofó presenta com a no acabada? Són preguntes que només poden suscitar respostes discutibles.

Seguint el criteri d'atorgar credibilitat només als mots citats de la dedicatòria, Riquer hi ha donat unes respostes sovint contundents, acceptables en molts casos, no tan convincents en altres, i en alguna ocasió desmentides per les recerques més recents. Així, el 1990, encara sostenia que Martorell hauria arribat al capítol 189, és a dir, a la meitat aproximada de la novel·la, «con posterioridad a mayo de 1465», per tal com en aquest capítol apareix el vescomte de Branches (també un dels personatges del *Curial*), el qual, «mancat de muntures, rep molts cavalls com a presents» (1990a: 283). Aquest detall el relaciona Riquer amb un fet real: el maig de 1465, el comte d'Avranches, João Vaz de Almada, es va fer famós per la seua batalla a ultrança contra Menaut de Beaumont a Màntua, per a la qual rebé de l'infant Ferrando de Portugal, aleshores a Catalunya, el present d'un cavall anomenat Sousa. La dada, segons Riquer (1990b: XL), «sin duda permite fechar esta tercera sección del *Tirant*», però l'asseveració és clarament contradita pel document de 1465 exhumat per Villamanzo i per Chiner (1991: 4-6), que presenta Joanot Martorell com a difunt el 24 d'abril d'aquell mateix any. ¿Ha de considerar-se, doncs, el capítol 189 una interpolació pòstuma, que desmentiria les ja comentades paraules de la dedicatòria? A primera vista, així ho sembla, però no cal recórrer a aquesta explicació, ja que el detall adduït per Riquer pot estar perfectament relacionat amb la presència del comte d'Avranches al Principat, on era un personatge ben conegut, per tal com era també baró de Molins de Rei i de Sant Vicenç dels Horts i era casat amb Elionor de

Pallars, filla del comte Arnau Roger IV i de Joana de Cardona. De tota manera, la *ventilació* a què fa referència Martorell afecta el fil argumental i les descripcions bàsiques de la novel·la, però no necessàriament detalls com aquest.

Un altre dels problemes que planteja la dedicatòria del *Tirant* és la identitat del destinatari, el «molt il·lustre príncep e senyor rey spectant don Ferrando de Portugal», i les raons d'aquesta opció. Si Galceran Martorell no qüestionà els «pus de XIII o XV messes» que Galba va declarar que tenia en poder seu el manuscrit del *Tirant*, la dedicatòria no pogué ser redactada més tard del gener de 1464, data coincident amb l'entrada (21 de gener) de l'infant Pere el Conestable en la ciutat comtal, on havia estat proclamat «rei dels catalans» el 13 de novembre de 1463. Però ¿com s'explica que Martorell dediqués el seu llibre a un cosí germà del nou rei, tot considerant-lo ja hereu, quan era perfectament possible que Pere el Conestable tingués descendència directa? ¿per què no el dedicà al nou monarca, que era precisament fill d'Isabel d'Urgell? ¿per què el dedica a l'infant Ferrando de Portugal, nét de Ferran d'Antequera, al capdavant un Trastàmara? ¿coneixia Martorell el destinatari de la novel·la? ¿tenia la seua opció res a veure amb la intencionalitat de la novel·la?

Pere el Conestable era un personatge ben conegut en terres castel·lanes, on es refugià (1449-1457), fugint de la persecució de què havia estat objecte el seu pare. Però, mentre aquest infant, autor de la *Sàtira de felice e infelice vida* i amic del marquès de Santillana, s'adelitava en el conreu literari del castellà, el seu cosí Ferrando, que fou considerat hereu de la corona portuguesa entre 1438 i 1451, es dedicà des de ben jove a combatre moros al nord d'Àfrica. La biografia de l'infant don Ferrando, i no la del seu cosí, oferia als ulls de Martorell la imatge del que havia de ser un autèntic cavaller.

Bastaria aquesta admiració per un príncep cavalleresc capficat en l'empresa de recuperar per al cristianisme les terres nord-africanes per a explicar-nos la dedicatòria del *Tirant*, car en la novel·la el protagonista féu realitat el tradicional projecte de la Casa Reial d'Aragó, ja explicitat per Ramon Llull en el seu *Liber de fine*, de recuperar la Terra Santa per la via del nord d'Àfrica. Encara que no podem descar-

tar que el nom del destinatari li hagués estat suggerit a Martorell per una dedicatòria similar d'un dels seus llibres de lectura, hi ha encara una altra raó que ajuda a explicar-la: és ben probable que Martorell hagués conegut personalment l'infant portuguès, car aquest estava relacionat amb el mercader convers Joan de Valeriola, persona pròxima a Joanot Martorell. En efecte, sabem que el ric mercader valencià era requerit per a traduir cartes en llengua àrab (Riquer 1992a: 60) i que, el 21 de maig de 1465, Aldonça Martorell, germana del novel·lista, li cedí els drets sobre les aljames de Murta i Benibrafim (Villalmanzo/Chiner, 1992: 433) per poder satisfer un deute. I ens consta així mateix que el 3 d'agost de 1464, Pere el Conestable signà a Barcelona un salconduit perquè Joan i Gaspar de Valeriola poguessen traslladar-se de València a Barcelona, i tornar-hi, per tal de tractar alguns afers amb el príncep Ferrando de Portugal, el qual residia a la capital catalana probablement d'ençà de l'entronització del Conestable (Riquer 1990a: 281-282).

Si Tirant és l'heroi que, després de conquerir i convertir el nord d'Àfrica, assegura per a la Cristiandat el control de la Mediterrània oriental, no ens pot estranyar que l'infant Ferrando de Portugal pogués representar per a Martorell l'encarnació vivent dels seus ideals i, doncs, esdevenir un dels candidats més ben situats per a ser el destinatari de la novel·la.

Com examinarem més avant, és ben conegut que Martorell no sentia cap simpatia pels Trastàmara, i amb aquesta dedicatòria el nostre novel·lista podria haver-hi reflectit l'esperança de veure entronitzada en tota la corona d'Aragó una nova dinastia més favorable a la seua família. Però no s'hauria de descartar un possible suggeriment de Galba en la iniciativa de Martorell, ja que no sembla una pura coincidència la probable intencionalitat de la dedicatòria i el fet que la família dels Galba, senyors de Montnegre, al Principat de Catalunya, fossen uns defensors molt actius de la causa del nou rei. Renau (1991: 46-48) ens recorda que Guerau V de Galba, germà de Martí Joan, fou nomenat el 1464 capità de l'exèrcit del Conestable. Les afinitats ideològiques entre Martorell i Galba almenys hi eren, i entre ells hi havia prou més que això: eren també veïns, compartien l'afecció per les lletres i, com

que «lo dit mossén Johanot passava moltes necessitats [...], lo dit en Martí Johan li prestava dinés sovent» (Villalmanzo/Chiner 1992: 432).

En efecte, quan, entre 1449 i 1457, Martí Joan es traslladà a València, probablement per fer-se càrrec dels nombrosos béns que la família posseïa al cap i casal, a Torrent i a Montcada (Renau 1991: 46), s'instal·là al carrer del Temple, a la parròquia de Sant Esteve. Prop hi havia la casa de Jaume Martorell (Villalmanzo/Chiner 1992: 81), on Joanot solia residir, almenys des de 1450, quan era a València, si és que no anava a raure a casa de la seua germana soltera Damiata. És, doncs, molt probable que Joanot i Martí Joan haguessen mantingut, molt abans de la redacció definitiva del *Tirant*, una relació prou més estreta que la derivada de les necessitats pecuniàries del nostre cavaller. Com tindrem ocasió de comentar, Martorell utilitzà en les primeres seccions de la novel·la alguns manuscrits catalano-orientals. Vista la penúria econòmica del nostre escriptor, no podem descartar que Galba li hagués deixat aquests i altres manuscrits de la seua biblioteca. Recordem que Galba també posseïa en la seua biblioteca un exemplar de *Flor de Cavalleria*, novel·la probablement de Martorell. Tot plegat fa pensar que el mercader barceloní estava al corrent de la gènesi i de l'argument del *Tirant*. Altrament no s'explica el seu interès per prendre en penyora un manuscrit en quaderns solts, la cura que posà a enquadernar-lo en pergamí i les disposicions testamentàries perquè, amb altres llibres de valor, fos conservat, «per memòria e remembrança mia», pel seu hereu, amb la prohibició expressa d'alienar-lo.

Sembla, doncs, que Galba no devia ser aliè al quefer literari de Martorell. Al *Tirant* mateix hi ha alguns detalls que permetrien donar suport a aquesta hipòtesi. Un d'aquests és l'esment, al capítol 132, del comte de Montnegre com un dels quatre nobles catalans que figuren en la relació de senyors italians partidaris de la causa de l'emperador bizantí, esment que difícilment podríem deixar de relacionar amb el fet que els Galba eren senyors del castell de Montnegre. Un altre detall que podria indicar una familiarització del prestamista amb la novel·la, és l'opció per la variant *Tirant*, que, com ja ha estat dit, potser adoptà per a eludir les connotacions negatives de l'accepció culta de *tiran*. Si l'anònim *Flor de Cavalleria* en lloc de ser de Martorell, com creu Riquer (1990a: 193), fos de Galba, com apunta Wittlin

(1990: 322), l'esment d'un rei d'armes Flor de Cavalleria entre els capítols 76 al 79 del *Tirant* podria ser un indicatiu més de la bona coneixença que Galba tenia de la novel·la de Martorell des dels primers moments de la seua redacció. Per això pareix raonable sostenir que Galba podria no haver estat aliè a la dedicatòria de Martorell i fins i tot que aquest últim li l'hagués lliurada mesos després d'haver-li empenyorat l'original del *Tirant*. Si fos així, serien més fàcils d'explicar les dificultats cronològiques que comporta la consideració de l'infant Ferrando de Portugal com a «rey spectant» a principis de 1464.

Segurament, Galba no fou l'únic aficionat a la literatura que compartí l'aventura literària de Martorell. El contingut del *Tirant* devia ser conegut i comentat en els cercles literaris de la capital del Túria, especialment entre els contertulians de la casa de Berenguer Mercader: el mateix amfitrió, Joan Roís de Corella, Joan Escrivà, Guillem Ramon de Vilarrassa, Joan de Pròxita i Lluís de Castellví. Isabel de Villena, si no el llegí, almenys en degué sentir parlar. Per això ens podríem preguntar amb Hauf (1991: 124) «si el projecte de Martorell no la va estimular a transcendir aquelles fabulacions massa mundanes, i a escriure paral·lelament, en bella “prosa valenciana”, un llibre de cavalleria celestial», el *Vita Christi*, on apareixen noms com Dolçorde-contemplació o Diligènciavirtuosa, que evocuen de seguida els d'alguns personatges del *Tirant*, com Plaerdemavida.

Una vegada la justícia confirmà la propietat del *Tirant* a favor de Galba, aquest degué sentir-se lliure per a permetre'n a d'altres la lectura i anotar o retenir els comentaris que aquests en poguessen fer. Entre els lectors segurs del *Tirant* conservat per Galba ha de figurar Isabel de Lloris, ja que a pregàries seues en traduï «la quarta part, que és la fi del llibre». Aquesta Isabel de Lloris, de la qual desconeixem altres iniciatives literàries, podria ser identificada amb la Isabel Berenguer, filla de mossèn Francesc Berenguer, que el 4 de novembre de 1439 signà capítols matrimonials amb Garcia de Lloris, cavaller de València (APV, Prot. A. Vilana, 1804), que el 16 de setembre de 1474 apareix documentada encara com a esposa de Garcia de Lloris (ARV, Prot. 1994), que el 5 d'octubre de 1478 consta com a viuda i mare de tres fills: Llorença, Isabel i Francesc (ARV, *Governació*, mà 55, fol.

42) i que el 8 de febrer de 1499 figura com a difunta (APV, Prot. Joan Ramos). Si Galba se sentia implicat de moltes maneres en el *Tirant* i, si damunt, altres lectors entusiastes com Isabel de Lloris l'empaitaven que l'arreglés, el culte propietari del nostre manuscrit difícilment podia sostroure's a la temptació de manipular-lo.

No cal insistir en les llibertats que els nostres avantpassats es prenién a l'hora de copiar, traduir o editar un text. Basta recordar ací que el *Tirant* aparegué en versió castellana (1511) sense nom d'autor, sense dedicatòria, amb distribució dels seus capítols en cinc llibres i amb la incorporació com a preàmbul del tercer llibre d'un parlament plagiat del *Banquet* de Plató. Això sense comptar-hi els abreujaments, les omissions, els errors d'interpretació i les amplificacions del traductor. Sense eixir de la ciutat i de l'època, un dels exemples més paradigmàtics d'aquesta actitud es la que adoptà el poeta Bernardí Vallmanya en presentar com a seua al certamen marià de 1474 una poesia de Joan Guerau, mort feia poc temps, sense cap altre canvi que la substitució del senyal «Tanta sens quant» per «Mare de Déu» (Ferrando 1983: 201).

En el cas de la nostra novel·la, detalls com l'atribució a Tirant d'onze batalles a Anglaterra (capítol 84) quan de fet a la novel·la només es parla de nou, o la lliçó "Judea" (capítol 122) per "Eubea", o l'ordre d'armar deu galeres (capítol 292) quan tot seguit (capítol 293) resulta que només n'apareixen cinc, o la substitució de "Salandria", nom de la filla del duc de Pera (capítol 155), per la "Bella Elisea" (capítol 466), o la lliçó "Luçana" (capítol 340) per "Liçana" (capítol 384), poden ser atribuïts, però no necessàriament, a errors de còpia o d'impremta (Riquer 1992: 101, 132, 149, 179). Si qualsevol còpia comporta errors pràcticament inevitables, una còpia realitzada per un lletraferit esdevenia aleshores una invitació a alterar l'estil i fins i tot el contingut del text copiat, d'acord amb les seues preferències literàries o els seus interessos ideològics.

Ara bé, al costat d'aquests probables errors ¿hi hagué retocs i afegits substancials? Wittlin (1990) creu que sí, almenys pel que fa al lèxic i a l'estil. Riquer, en canvi, prefereix ara descartar-los, tot i que no s'està d'admetre (1990a: 223-297) la possibilitat de manipulacions insignificants, que serien detectables a partir del capítol 321, especialment en les cinc ocasions (capítols 389, 402, 424, 454 i 463) en què es

plantegen els problemes d'intercomprensió lingüística. ¿Fou Galba qui manipulà el *Tirant*? És probable. Però si fou ell, ¿com és que no esmenà els oblots i contradiccions que apareixen en l'edició de 1490? Tots el indicis apunten que, endut per la dèria "artitzant" de l'època, l'«arre-glador indiscret» —per dir-ho en paraules de Coromines— només devia estar interessat en les aspectes lèxics i estilístics, ja que ell mateix incorre en oblots i contradiccions, com podria ser, per exemple, haver qualificat els anglesos de «crudelíssims» (cap. 372) en contra de l'anglofília manifesta de Martorell.

B. LA MANIPULACIÓ LINGÜÍSTICA DEL TEXT DE MARTORELL

Tot i tractar-se d'una obra cabdal de la nostra literatura i d'una de les fonts literàries més riques per a l'estudi de la llengua del segle xv, el *Tirant* encara no ha estat objecte de cap anàlisi lingüística sistemàtica, com han reclamat entre d'altres Martí de Riquer (1947) i Joan Coromines (1956), dos dels primers estudiosos de l'obra martorelliana que han avançat unes observacions globals en aquest sentit. A part de l'estudi sobre les perífrasis verbals amb *estar* i *anar* realitzat per Max Wheeler (1980) i de les observacions sintàctiques molt puntuals i breus de Joan Solà (1977) i de Vicent Ferrís (1980a; 1980b; 1980c), tampoc no hem pogut comptar fins fa poc amb cap monografia que en pal·liés parcialment aquests dèficits. L'absència d'una edició crítica que tinga en compte els tres incunables conservats —treball ara en vies de preparació a cura de Joan Perera—, l'extensió considerable del text i la incorporació d'importants plagis, retocs i afegits que en poden limitar la coherència lingüística interna contribueixen a explicar la poca fortuna del *Tirant* com a objecte d'estudi lingüístic.

Gràcies a una edició experimental de les *Concordances del Tirant* (1983), dirigida per Joaquim Rafel i Teresa Cabré en el marc del projecte d'investigació d'informàtica lingüística «Prospecció Automatitzada de Textos Catalans» de la Universitat de Barcelona, Joan Perera (1986-1987) n'ha pogut obtenir uns resultats molt satisfactoris sobre l'ús de les preposicions *a*, *ab* i *en*. D'altra banda, la celebració del

cinquè centenari del *Tirant* ha multiplicat les edicions de la novel·la de Martorell —la més solvent de les quals des del punt de vista filològic ha estat la realitzada per Albert Hauf i Vicent J. Escartí (1990), esmenada en la segona edició (1992)— i ha intensificat les recerques sobre els més diversos aspectes del text i del seu context. Des del punt de vista lingüístic, que ara ens interessa, val la pena de destacar les observacions de Wittlin (1990), de Colón (1991) i del mateix Riquer (1990a: 1992) sobre els recursos estilístics, les preferències lèxiques i la fraseologia del *Tirant* respectivament.

A pesar de les dificultats que comporta l'estudi lingüístic d'un text tan complex i, com dirien els seus contemporanis, tan compost, creiem que es poden formular observacions sobre l'evolució experimentada per la llengua entre 1460-1464 i 1490, per tal d'escatir el grau de manipulació de què ha estat objecte l'edició prínceps. El nostre propòsit, ara i ací, és fer un breu balanç de les aportacions lingüístiques suara esmentades i sintetitzar algunes impressions obtingudes a partir de l'examen de les susdites *Concordances*.

Les notes de Riquer (1947: 163-164) sobre la llengua del *Tirant* tingueren el mèrit d'haver assenyalat per primera vegada la voluntat de modernització lingüística i estilística de Martorell, que es palesa ja en les seues lletres de batalla (ús de les formes *haveu*, *hajau*, *voleu* i expressions com *sofistical escriure*, *soligismal escriure*) i que s'observa al *Tirant* comprovant les transformacions que han sofert alguns dels textos plagiats, com són un fragment del llibre IV de *Lo Somni* de Bernat Metge (capítol 309) i la versió de la *Lletra de reials costums* de Petrarca (capítol 143). Convençut encara de la coautoria de Galba, Riquer li atribueix la redacció de la major part dels capítols a partir del 416, si bé no s'està de constatar indicis de les seues suposades manipulacions des del 349. Aquestes conclusions les fa derivar, però, d'arguments de caracter estilístic i textual.

En el seu article de 1956, Coromines accepta les conclusions de Riquer però postula una «anàlisi detinguda de l'estil i maneres dels dos autors» per precisar-ne més la responsabilitat de l'un i de l'altre. Segons Coromines, la prosa de Galba es caracteritzaria per l'abús d'epítets anteposats, redundants (*dolorosa lamentació*) o no (*pròspera*

mar), per la col·locació del verb *in fondo* (*per la mà la pres*), per la profusió de cultismes (*intrínsec, caliditat, herètica pravitat*) i de cites erudites dels clàssics i de la patristica, sovint en llatí, pel llenguatge emfàtic, farragós i feixugament declamatori (*virtut d'ànimo viril prudentment discerneix deure cessar l'amargosa ansietat; la Princesa demanà a Tirant si sabia ne sentia certenitat alguna de la vinguda de la reina*) i pel recurs al plagi servil i a la fraseologia renaixentista (*trametre l'ànima al regne de Plutó*). Amb aquests elements, Coromines, tot prenent com a referència la distribució en cinc parts de l'edició castellana de 1511, atribueix a Martorell la primera (1-99) i la segona (100-116), és a dir, les dels episodis a Anglaterra, Sicília i Rodes, i també tota o quasi tota la tercera part (117-298), llevat d'algun parlament interpolat, és a dir, la de l'Imperi grec, mentre que la quarta (299-413) i l'epíleg (414-487), és a dir, la del nord d'Àfrica i la del retorn a Constantinoble respectivament, que serien brevíssimes en el text original, caldria atribuir-les a Galba, tret d'alguns capítols sencers o quasi sencers (302-307) i d'alguns fragments fins al capítol 325, especialment el 315. Francesc de Borja Moll assenyala precisament el capítol 325 com a inici de la intervenció de Galba, en fer notar la desaparició dels refranys i la introducció de prosificacions com a recurs retòric.

En una nota sobre l'anomenat gerundi de posterioritat, Joan Solà (1977: 48) fa veure la freqüència d'aquesta construcció en textos medievals i, per a il·lustrar-ho, addueix alguns exemples que apareixen en el capítol 90 del *Tirant*: «qualsevulla cavaller que en armes se trobarà..., no fugirà..., e si girava la cara cauria en... cas de fals e de perjur, llançant-lo de la fraternitat, desagraduant-lo de tot l'orde de cavalleria, faent un home de fust...». Per la seua banda, Vicent Ferrís, en examinar l'ús de les construccions absolutes, del *que* temporal postposat i del participi de passat amb valor actiu transitiu en textos quatrecentistes, observa que el *Tirant* presenta, al llarg del llibre, més de vuit-cents exemples de la primera construcció, generalment ignorada en escrits de caire popular (*Acabant de parlar l'emperador; Complida la festa, los metges ab mi, poré bé partir*); uns quants exemples de la segona construcció, sempre amb verbs de percepció sensitiva, enca-

ra avui d'ús col·loquial (*Plaerdemavida que oí açò*), dels quals només apareixen dos (caps. 424 i 458) després del capítol 315; i set casos de la tercera construcció (*E finida Tirant l'oració, féu pujar en una trona*), cinc entre els capítols 104 i 176, i els altres dos als capítols 402 i 410, respectivament. Encara que Ferrís no en traia conclusions en relació al problema de l'autoria, potser és pertinent ací fer observar la distribució dels exemples de les dues darreres construccions.

Max Wheeler (1980) aprofita el seu estudi sobre les construccions de *estar* i *anar* amb gerundi en el *Curial* i en el *Tirant* (*estan amagats ab lo cap cobert, esperant quan los vendrà la mort; anaren a l'encalç, matant molta gent*) per a observar que en aquesta darrera novel·la es poden distingir clarament unes seccions que prefereixen la perifrasi i d'altres que l'eviten:

La conclusió que trec sobre el autor del *Tirant* és aquesta: Galba afirma haver afegit una quarta part a l'obra de Martorell; trobem que després de II, 282 [volum II, pàgina 282, de l'edició de Riquer per Seix i Barral, Barcelona, 1969, és a dir, després del capítol 315], gairebé exactament després de tres quarts de l'obra comptant per pàgines, escassegen molt els casos de perifrasi, sobretot quan el verb principal, *estar o anar* no té complement propi possible, durant un espai de 200 pàgines més o menys; llavors a les pàgines finals de l'obra tornem a trobar exemples més sovint. A més, els casos són freqüents dins l'episodi d'Espèrcius i el drac (II, 442-9) [és a dir, els capítols 410-413]. Sospitem que Galba, a qui no agradaven massa aquestes perifrasis, intervingué amb material original després de II, 282 [és a dir, el capítol 315], si més no, i inserí un conte fabulós preexistent; cap al final de l'obra tornem a trobar material de Joanot Martorell. Naturalment, amb dades de caire tant restringit no podem parlar sinó de sospites.

Les conclusions de Wheeler s'adiuen força bé amb les de Coromines, ja que situen l'inici de la intervenció de Galba en la zona de transició que va del capítol 299 al 325 assenyalada per aquest últim, però, contràriament al filòleg català, postulen una reparició substancial dels materials de Martorell al final de la novel·la.

En el seu minuciós estudi sobre les preposicions, Joan Perera prescindeix totalment de qualsevol consideració sobre la possible

incidència d'altri en el text de Martorell, potser perquè ha partit de la convicció de la responsabilitat exclusiva del cavaller valencià (1986: 58). Però algunes de les seues constatacions són ben útils per fer veure que, si bé Martorell sotmeté la redacció de la seua novel·la a alguns criteris lingüístics més o menys sistemàtics, com són l'ús de la desinència vocalitzada de la segona persona del plural dels diferents temps verbals, o de *veu* (i no el més popular *viu*) i *hagué* (i no la variant forta *hac*) com a formes de la tercera persona del singular del perfet de *veure* i *haver* respectivament, o de *verdader* (en lloc de *vertader*), o de *fins* en lloc de *tro*, no sempre pogué sostraure's a la influència de la font plagiada o consultada. Així, si, dels deu casos en què el pronom personal tònic en funció de complement directe no va precedit de la preposició *a*, quatre es concentren exclusivament en el capítol 143, la raó és ben fàcil d'explicar: aquest capítol reproduïx la preexistent versió catalana de la *Lletra de reials costums* de Petrarca. Igualment, si hi ha sis casos en què la preposició *a* davant dels demostratius *aquest*, *aquell* adopta la variant *an*, que es concentren als capítols 11, 33, 137, 138 i 141, no és perquè aquesta variant existís en el parlar de Martorell (on era *ad*, segons es veu il·lustrat profusament en la *Vida de sant Vicent Ferrer*, de Miquel Pèrç (1510), i ho constatem encara en la actualitat), sinó probablement perquè les fonts consultades no devien procedir de València (una prova més que el *Guillem de Varoic* copiat per Martorell no prové del text del manuscrit 7811 de la Biblioteca Nacional).

Perera (1986: 74-75) observa així mateix que els casos de complement directe introduïts per *a* són tan nombrosos com els que en prescindeixen, vacil·lació sistemàtica que explica que «alguns cops apareguin frases idèntiques resoltes adés amb preposició adés sense. En són un exemple ben significatiu algunes divergències que hi ha entre el text dels títols dels capítols i el de les rúbriques corresponents». Així, al costat de *Com lo conestable informà l'emperador de l'estat del camp* apareix *Com lo conestable informà a l'emperador de l'estat del camp*. En conseqüència, considera que en aquestes alternances «intervenen factors difícils de precisar». Ara bé, vist el predomini absolut de les construccions amb preposició en les rúbriques i la

absència de rúbriques en un text tan semblant al *Tirant* com és el *Curial*, caldrà concloure, si més no hipotèticament, que les del *Tirant* són d'incorporació tardana, potser redactades per Galba en fer-se la còpia o en lliurar-la a la impremta.

L'article de Wittlin parteix de la hipòtesi que Galba no fou «un simple corrector de proves» del *Tirant* sinó que, com a persona culta del seu temps, es deixà endur pels nous corrents humanistes, i en traure's una còpia, hi va incorporar «centenars de petits canvis i afegitons», com són variants i expressions cultistes del tipus *amicícia*, *amaríssim*, *dol i tristícia*, *adolorit dol*, *gloriosa fama*, etc. «Quants? Prou per merèixer que l'impressor digui al colofó, redactat després de la mort de Galba, que tota una quarta part de la novel·la és d'ell. Dic bé, una quarta part, en el sentit del 25%, i no la quarta part, la fi» (1990: 326). Les manipulacions de Galba pretendrien, per tant, adequar el text de Martorell, mitjançant amplificacions i llatinismes, als gustos literaris imperants a València en el darrer quart del segle xv.

Les conclusions, ben plausibles, de Wittlin ensopeguen, però, amb l'absència de dades sobre les possibles activitats literàries de Galba i amb la manca de referències sobre les seues hipotètiques preferències estilístiques.

Colón centra la seua atenció en les variacions lèxiques que experimenten en la ploma de Martorell la versió catalana de la *Lletra de reials costums* de Petrarca, de finals del segle xiv, i el preexistent *Guillem de Varoic* del mateix Martorell, deu o quinze anys anterior al *Tirant*, per a concloure que la casuística de la substitució dels arcaïsmes per les innovacions no respon sempre a un afany modernitzador «sinó que sovint hi ha tot un feix de propensions estilístiques, voluntat retòrica de no repetir, etc. que hi juguen un paper decisiu» (1991: 21). Encara que la voluntat estilística hi és clara, el balanç de les substitucions s'inclina decididament cap a la modernització, sovint de caràcter cultista, i cap a l'aproximació al llenguatge col·loquial. Així observem que Martorell prefereix *sovint*, *més*, *pensar*, *abellir*, *gel*, *temor*, *ànimo*, *portar*, etc. a *sovent*, *pus*, *cuidar*, *arrear*, *glaç*, *coratge*, *adur*, etc. Com a exemple paradigmàtic de la voluntat innovadora de Martorell, Colón addueix la presència, insòlita a mitjan segle xv, de *sempre*, amb

L'accepció del tradicional *tostemps*, i fa observar que apareix «almenys al començament i a la fi de la nostra novel·la», potser donant així suport implícit a la nova posició de Riquer sobre el problema de l'autoria. Però, al mateix temps, remarca que, junt a l'innegable color valencià del seu lèxic (*aplegar* 'arribar', *vespra* 'vigília', *volta* 'vegada', *espill*, *melic*, *a soles*, *verdader*, etc.), hi ha tot un seguit de mots i variants avui només literaris o d'escassa vitalitat al País Valencià, però d'ús freqüent al xv, que testimonien una situació de plena normalitat cultural: *estona*, *aturar*, *llavors*, *mugró*, *nafra*, *oncle*, *petit*, *servei*, *seure*, *vermell*, *vespre*, etc. En un altre indret del volum miscel·lani en què apareix l'article de Colón, Leopoldo Penyarroja insisteix en les peculiaritats morfològiques, sintàctiques i lèxiques del *Tirant* per a justificar una secessionista «llengua valenciana».

Com ja ha estat dit, Riquer, en els seus últims assaigs sobre el *Tirant*, atribueix tot el text, incloent-hi les rúbriques, exclusivament a Martorell i n'explica els oblits i contradiccions com a conseqüència de no haver-lo sotmès a una revisió rigorosa (1992: 180).

En el primer assaig, l'erudit barceloní (1990: 297) estima que «fóra abusiu considerar atemptatori contra la unitat d'autor» les alternances com *augmentar/aumentar*, *reprotxar/reprochar*, *màrtir/martre*, *ador/adore*, i més encara en el cas del *Tirant*, on «això sovint revela la dependència de fonts literàries», i explica les preteses confusions d'àtones entre *erauts* (cap. 41) i *arauts* (178), *lamentació* (443) i *lomentació* (22), *maleyt* (354) i *malayt* (153), *gemechs* (478) i *jamechs* (188), *Anglaterra* (2) i *Englaterra* (355) i *lagoteria* i *legots* (143) com a conseqüència d'una hipotètica incorporació als tallers valencians de Spindeler de caixistes barcelonins procedents dels tallers que el mateix impressor hi havia tingut feia poc temps. Aquests plantejaments els fa seus Jaume J. Chiner (1991: 98-110), que justifica la suposada presència d'orientalismes gràfics en l'edició de 1490 per l'origen catalano-oriental de Galba i per la intervenció de caixistes no sols catalano-orientals sinó també de procedència no catalanòfona.

En el seu darrer llibre, Riquer (1992: 186) aporta arguments de caire més aviat estilístic en favor de la seua nova posició sobre l'autoria del *Tirant*, en considerar que l'obra presenta una sèrie de marques

molt personals que exclourien la participació d'altri, com són l'ús reiteratiu, al llarg de la novel·la, d'unes frases de tipus general al principi de cada capítol (capítol 54: «De la celsitut de vostra majestat»; capítol 110: «La celsitut de vostra excel·lència»; capítol 483: «De la celsitut de la senyoria de vosaltres»), d'unes fórmules estereotipades al final de capítol per a anunciar el principi del següent («Féu principi a semblants paraules», «Li féu present de tal resposta», «Amb estil de semblants paraules», etc.), i d'una «insistente muletilla» («més angèlica que humana»), que «también se podría considerar como una firma de nuestro novelista» (1992: 183-186).

Certament, l'alternança de grafies, i més encara en els primers moments de la impremta, no invalida la hipòtesi de l'autoria exclusiva de Martorell, però tampoc la d'una manipulació d'altri. Ara bé, Riquer no té en compte dos criteris bàsics a l'hora d'avaluar, des del punt de vista codicològic i lingüístic, les dades gràfiques: aquests són el tipus i la distribució de les alternances al llarg del llibre, que ens permetran d'abordar més adequadament la possible confluència de dos estadis gràfics. Avancem, però, que entre aquestes alternances caldria distingir les vacil·lacions generalitzades a l'època (*pugalpugua; sobirà/subirà; infell/infeel*), que no són gens rellevants per el nostre propòsit, de les que s'introdueixen aleshores de forma més o menys sistemàtica (*reprochar; aumentar*). I, pel que fa a les preteses confusions gràfiques entre les *a* i les *e* àtones, Riquer no distingeix entre els casos atribuïbles a *a*) les fonts catalano-orientals utilitzades, *b*) la pronúncia col·loquial del parlar de Martorell, *c*) el caràcter vacil·lant dels estrangerismes i *d*) els errors tipogràfics. En relació a les marques personals adduïdes, la seua freqüència no exclou que poguessen haver estat imitades ça i lla per l'hipotètic «arreglador indiscret», que, com reconeix el mateix Coromines (1971: 370), manipularia un «original pràcticament llest».

Centrant-nos ara en els arguments de caràcter lingüístic i en els exemples citats per Riquer, l'examen atent de l'edició del *Tirant* realitzada per Albert Hauf i Vicent J. Escartí ens permet d'excloure categòricament que el text reflectesca confusions sistemàtiques de *a* i *e* àtones. Els exemples esporàdics susceptibles de ser interpretats com a casos de confusió deriven, per tant:

a) De les fonts catalano-orientals utilitzades: *lamentació*, *legots*, *Englaterra*. La primera és una variant que apareix només nou vegades entre els capítols 3 al 26, confegits molt probablement a partir d'una font catalano-oriental, com demostra, entre altres indicis, la presència de la preposició *an* en lloc de *a*. En canvi, podem comptabilitzar al llarg de l'obra uns dos-cents casos de *lamentació/llamentar*, amb una distinció nítida d'àtones. La variant *legots* només apareix al capítol 143 que, com sabem, conté un plagi de la versió catalana de la *Lletra de reials costums*, sens dubte procedent d'un manuscrit catalano-oriental. El 80 % dels casos de la variant *Englaterra* es donen en el set primers capítols.

b) De la pronúncia col·loquial del parlar de Martorell: *malaït*, *jamech*. Aquestes variants responen a la tendència del valencià a obrir les *e* pretòniques. Les vacil·lacions gràfiques s'expliquen per la lluita entre les formes literàries i les populars: *maleir* i derivats apareixen dotze vegades, *malair* i derivats set vegades; *gemec* i derivats apareixen deu vegades, *jamec* i derivats, tres. El cas de *jamegant* (cap. 141) en lloc de la forma valenciana *jamecant* (cap. 461) s'explica perquè apareix al capítol 141, que copia una secció de probable procedència catalano-oriental, la mateixa on apareix, també excepcionalment, la variant *nèixer* (cap. 143), preferida pel dialecte oriental, en comptes de *nàixer*.

c) De vacil·lacions gràfiques en estrangerismes: el francesisme *heraut* compareix vint-i-sis vegades, mentre que la variant *haraut*, només sis. Alguns casos de la variant *Englaterra* podrien explicar-se per l'origen estranger del mot.

d) D'errors tipogràfics: *batelles* per *batalles*, *digne* per *digna*, *strama* per *strema*, similars als que observem en grafies consonàntiques defec-tuoses, com *molc* per *molt*, *perqnè* per *perquè*, *vevir* per *venir*, etc.

En conseqüència, davant un text tan netament catalano-occidental cal rebutjar la hipòtesi, o almenys la incidència, de caixistes catalano-orientals.

Martorell regularitzà sistemàticament les grafies de les fonts utilitzades que s'apartaven de les preferències del seu parlar, de mane-ra que les excepcions comentades –*lamentació*, *Englaterra*, *an*, que es concentren fins al capítol 33, i *legots*, *an*, *jamegant*, *nèixer*, que es concentren entre el capítol 137 i el 143–, que cal considerar bàsicament

distraccions, es poden explicar per la procedència catalano-oriental dels manuscrits consultats. El primer correspon a una versió catalana del *Guy de Warwick*, i el segon, a un text que incorporava la *Lletra de reials costums* i que sembla correspondre a tota la secció on intervé Abdal·là Salomó. Són potser els dos únics fragments del *Tirant* que, per convergència d'uns quants trets catalano-orientals esporàdics, ens permeten arribar a aquesta hipòtesi.

Els estudis que acabem de sintetitzar i comentar ens han permès d'aprofundir en els problemes lingüístics d'una obra tan extensa i complexa com és el *Tirant*, però resulten insuficients per a poder avaluar les transformacions que degué experimentar el text des que passà a mans de Galba fins al 20 de novembre de 1490, en què s'acabà d'imprimir. Són gairebé 27 anys en què la llengua literària culta experimentà unes transformacions considerables, tant pel que fa als recursos estilístics i a les preferències lèxiques com pel que fa a la modernització i regularització gràfiques, impulsades per la impremta.

El nostre propòsit ara i ací és extraure de les esmentades *Concordances del Tirant* algunes dades de caràcter gràfic, morfològic i lèxic per precisar, ni que siga molt provisionalment, no sols el sentit de les transformacions operades durant aquest període, sinó també per mirar d'aclarir si es pot detectar un canvi d'orientació dins del text de la novel·la, que permeta projectar alguna llum sobre la possible intervenció d'altri.

L'examen de les grafies és sens dubte l'eina més útil per a valorar les possibles manipulacions de l'original. En aquest sentit, es pot constatar que els primers 237 capítols, que comprenen el 57 % de tota la novel·la, presenten indicis clars d'un estadi gràfic més pròxim a 1464 que no pas a 1490.

En efecte, només fins al capítol 237 apareixen:

a) tots el casos en què el dígraf *ll* és representat per *il*, *ill*, bé que alternant-hi amb aquell: *batailla*, *beill*, *conseill*, *caillar*, *trebail*, *ventail*, *vermeilles*, *muraila*, *oreilles*, *mailles*, *martueill*, *colteillada*, *fermailles*, *railla*, etc.;

b) tots el casos en què *augmentar* i derivats conserven la *g* (18 en total), bé que alternant-hi amb els que no la duen (27 en total);

c) la major part dels casos de conservació del dígraf tradicional *tx* (i *x* a principi de paraula o darrere *r*) en lloc de *ch*, bé que alternant-hi amb aquest últim: *atxa*, *penatxos*, *xaperia*, *xarnera*, *reprotxar*, *porxe*.

En conseqüència, es tracta d'una secció gràficament més arcaïtzant, que podria reflectir els hàbits de Martorell o, si més no, els del copista que traslladà el text potser en data no molt allunyada de 1464. Una part de les modernitzacions gràfiques que observem en aquesta secció podrien ser atribuïdes, tanmateix, als caixistes de 1490.

Pel que fa a la morfologia, el cas més cridaner és l'alternança de tres variants per a representar els sufixs incoatius *esc*, *isc*. Tot al llarg de la novel·la alternen indiscriminadament *feneixca* (cap. 238) i *fenescha* (247), *partesquen* (126), *partesca* (154) i *partixquen* (324), etc. També en aquests casos, una bona part de les alternances podrien ser atribuïdes als caixistes, però la major part dels exemples de conservació de les formes de més tradició literària (*esc*), preferides per Martorell, es donen en la primer meitat del llibre. La mateixa observació seria vàlida per a la desinència de la primera persona del singular del present d'indicatiu dels verbs de la primera conjugació. Tot i que no es pot excloure tampoc la influència dels caixistes i, en algun cas, de les fonts utilitzades, el fet evident és que els dos exemples d'*ador* (83, 161) apareixen en la primera meitat del llibre, i els set d'*adore* (213, 264, 274, 276, 309, 400, 447), en la segona.

En el camp del lèxic, el *Tirant* mostra una decidida preferència pels mots i variants valencians més corrents aleshores i encara avui, a vegades d'una forma sistemàtica: *espill* i no *mirall*, *sancer* i no *sencer*, *fang* i no *llot*, *naiximent* i no *naixement*, *bodes* i no *noces*, *piadós* i no *pietós*, *coixo* i no *coix*, *dispondre* i no *disposar*, *la fel* i no *lo fel*, *junc* i no *jonc*, *llauger* i no *lleuger*, *melic* i no *llombrígol*, *pereós* i no *peresós*, *castic* i no *càstig*, *forrar* i no *folrar*, *hui* i no *vui*, *huit* i no *vuit*, *dacsà* i no *blat de moro*, *murta* i no *murtra*, *vespra* i no *vigília*, *verdader* i no *vertader*, *punxar* i no *punçar*, *amprar* i no *manllevar*. Però la norma és l'alternança amb els mots i variants de més tradició literària, bé que concedint generalment una clara preferència als valencians: *aplegar/arribar*, *defendre/defensar*, *malair/maleir*, *sagell/segell*, *xic/petit*, *alqueria/mas*, *llançol/lleñcol*, *viuda/vídua*, *montanya/muntanya*, *noblea/*

noblesa, vegada/volta, fondo/fons. Una vegada més, es pot constatar que les preferències valencianes es concentren en les tres primeres seccions de la novel·la. Així, gairebé el 80 % dels casos d'*aplegar* o *plegar* apareixen fins al capítol 298, mentre que el sinònim *arribar*, que hi alterna també al llarg de tot el llibre, predomina clarament en la darrera secció i és l'únic que apareix en les rúbriques (un indicatiu més que aquestes són d'incorporació posterior). L'exemple únic d'*alqueria* (334) figura en un context («lochs, masos o alqueries») inusual al *Tirant*. L'aplec d'aquests tres sinònims, en què la preferència valenciana va en darrer terme, podria no ser original de Martorell o, si més no, fa l'efecte d'haver estat retocada per altri.

Els mots o variants més arcaïtzants es concentren així mateix en les tres primeres seccions de la novel·la, a vegades de forma exclusiva, com són els casos de *martre* (73, 117) enfront de *màrtir*, el d'*alendar* (231) enfront d'*alenar*, els d'*hoc encara* enfront de *sinó que també*, els de *fonch* enfront de *fon*, i, altres vegades, de forma preferent: *coratge* enfront d'*ànimo*, *meïtat* enfront de *mitat*, *lleixar* enfront de *deixar*.

Els cultismes com *ànimo*, *estrado*, *lìbera*, *sempre* 'tostemps' (sol o formant part de la locució *per a sempre*), etc., i les expressions del tipus *herètica pravitat* es concentren, en canvi, en la darrera secció. En el cas concret de *sempre*, dels divuit exemples del *Tirant*, quinze són posteriors al capítol 298 i, d'aquests quinze, deu apareixen després del capítol 400. Dins d'aquest context s'ha de situar l'aparició de noms llatinitzants com *Escariano* (cap. 304), *Maragdina* (309), *Spèrcius* (387), etc., força inversemblants en l'ambient medieval nord-africà i amb un clar contrast amb els que apareixen en les tres primeres seccions del *Tirant* (Rubiera 1990).

Comptat i debatut, es pot observar que els trets lingüístics més arcaïtzants predominen netament les tres primeres seccions, mentre que els més moderns, si bé recorren tota l'obra, predominen en la quarta i en l'epíleg. Tot plegat fa l'impressió que Galba —i per Galba hem d'entendre el manipulador o els manipuladors del *Tirant*— copià o féu copiar els 237 primers capítols en una data pròxima al 1464, i retocà aspectes estilístics de la redacció original de Martorell, probablement afegint-hi capítols i parlaments, en continuar la còpia, a

precis de Isabel de Lloris, potser quan aquesta era ja viuda. Les manipulacions semblen mínimes abans del capítol 299, escasses fins al 325 i més notòries a partir d'aquest capítol, però sempre damunt de materials de Martorell. Les rúbriques, pels arguments ja apuntats, semblen obra de l'«arreglador» de la novel·la.

Aquestes sumàries impressions lingüístiques, que s'haurien de confirmar amb un estudi més detingut i minuciós, vindrien a reforçar les conclusions a què han arribat, des de diverses perspectives, Coromines, Wheeler i Wittlin, i només contradiuen les del darrer Riquer en el reconeixement d'unes manipulacions del *Tirant* entre 1464 i 1490, però no en la seua insistència bàsica: la novel·la és de Martorell.

C. LA INFLUÈNCIA DE LES FONTS ORALS EN LA GÈNESI DE LA NOVEL·LA

En aquests últims anys s'han fet notables progressos en l'estudi de les fonts escrites del *Tirant*. És una línia d'investigació imprescindible per a la comprensió de la novel·la que, en podem estar segurs, encara no ha donat tots els seus fruits. Però els resultats d'aquestes recerques no invaliden de cap manera la consideració del *Tirant* com a producte de l'extraordinària capacitat d'observació i imaginació de l'autor i de les seues riques experiències personals.

Riquer ha estat probablement el comentarista del *Tirant* que més ha insistit en aquest aspecte. Així, per a Riquer, els episodis versemblants de Tirant a Rodes no haurien estat possibles sense les informacions que el seu amic Jaume de Vilaragut li forní sobre les seues pròpies aventures a la Mediterrània oriental (1992:128-129), i les precisions geogràfiques sobre Constantinoble difícilment podrien explicar-se amb el recurs exclusiu a les fonts escrites o als mapes (1992: 158-163).

Però si no sempre és fàcil de destriar les fonts escrites de les orals, encara ho és menys de separar aquestes darreres de les experiències personals. La descripció de la vida quotidiana de Constantinoble, de la qual són eixos centrals els amors adúlter de l'emperadriu amb Hipòlit i les tretes de la donzella Plaerdemavida i de la Viuda Reposada o les escenes amoroses entre Tirant i Carmesina, tenen molt poc a veure amb el món bizantí i sí, en canvi, amb l'entorn familiar dels Martorell.

Ja ho intuï Riquer (1964: 714) en comentar que «l'autor del *Tirant* no pretén pas d'oferir una representació fidel del que ell es podia imaginar que era la cort bizantina, sinó que trasllada a Constantinoble la realitat del viure i de l'enraonar de les cases senyoriales valencianes del seu temps».

En efecte, no és difícil d'imaginar que Martorell potser s'inspirà en les relacions entre la seua germana Damiata i Joan de Mompalau per a descriure algunes de les escenes amoroses entre Carmesina i Tirant. No és tan evident, en canvi, però sí més que probable, que, per a la descripció dels amors entre Hipòlit i l'emperadriu, que comencen al capítol 248, i la recreació de l'ambient mundà de la cort de Constantinoble, Martorell es basés en els de Joan de Luna amb Violant d'Arenós, esposa del duc de Gandia Alfons el Vell (c. 1332-1411) i en la vida depravada de la petita cort de Gandia.

Les intrigues d'alcova al palau ducal de Gandia s'iniciaren, de segur, abans del naixement de Joanot Martorell i eren ben conegudes per les famílies nobles de la vila, entre les quals, a més de la dels Martorell, hi havia la dels March i la dels Corella. El sempre ben informat historiador Zurita no s'estigué d'al·ludir-hi, en termes molt prudents però clars, i en dues ocasions, als seus *Anales de la Corona de Aragón* (Canellas 1974: 31, 213):

Don Alonso, duque de Gandía, hijo del infante don Pedro, estaba en la villa de Gandía en tan anciana edad que por su persona no podía atender a lo de su estado; y recibió en él muy grande disminución habiéndole echado en tiempo del rey don Enrique de Castilla el III deste nombre de la posesión del marquesado de Villena, que por sus muy señalados servicios se le dio por el rey don Enrique el mayor, y también dejó el título de condestable de Castilla. Mas esto no le desautorizó tanto quanto el mal regimiento que traía en su casa y estado la duquesa doña Violante de Arenós, su mujer, que traía con don Alonso, conde de Denia, su hijo, tan gran disensión y pendencia que della resultó mucha infamia a toda aquella casa [...]

[...] Por este príncipe pasaron grandes cosas en paz y guerra, y era de tan anciana edad que por su persona podía muy poco aprovecharse ni de su negociación ni consejo en cosa que tanto requería valor y fuerzas y autoridad. Y en las de su propia casa tuvo harta necesidad de sus puertas adentro de quien la gobernase y reformase, estando muy des-

avenido de la duquesa doña Violante de Arenós, su mujer, que tuvo muy poca cuenta con el honor de aquella casa y suyo.

Joan d'Ademús, àlies de Luna, era fill de Pere d'Orriols, dispenser d'Alfons el Vell fins al 1392, en què Guillem Martorell, avi de Joanot, el va succeir en el càrrec. Poc després d'aquesta data, Joan de Luna i Guillem Martorell apareixen documentats com a coarrendadors dels drets senyoriais de la baronia d'Arenós, de la qual era titular Violant d'Arenós. Tanmateix, la col·laboració pacífica entre ambdós acabà aviat en plet. Guillem obtingué del Justícia de Gandia que Joan de Luna li satisfés la part corresponent dels guanys obtinguts per aquest concepte el 1398 i 1399, avaluada en 10.568 sous i 10 diners. Però, lluny de tancar el conflicte, la sentència encetà una guerra judicial entre els Martorell i els Luna, que no es resolgué fins al 1435, amb sentència favorable als Luna, segons la qual s'anul·lava la de Gandia i s'obligava els Martorell a rescabalar els Luna amb 23.000 sous (Villalmanzo/Chiner 1992: 22-24). Durant els darrers anys d'Alfons el Vell, mentre Joan de Luna gaudia de la protecció de la duquesa, gràcies a la qual arribà a ser nomenat senyor del Verger (1403) i dispenser del ducat, Guillem Martorell, fidel col·laborador del duc i, si més no des del 1392, el seu fill Francesc exerciren càrrecs de confiança tant a la cort ducal com a la reial.

Després de la mort de Joan de Luna (ocorreguda entre 1419 i 1423) i de Guillem Martorell (c. 1415), prosseguiren el plet els seus fills i hereus Pere de Luna i Francesc Martorell. I al costat d'aquest plet, encara en sorgí, si més no, un altre amb els Luna, car ens consta que, el 1430, Pere de Luna i la seua esposa Iolanda de Tamayo actuen contra Beatriu, la viuda de Guillem, i el seu fill Francesc sobre un censal de 1412. Joanot Martorell comença a intervenir en el plet de Gandia, junt als seus pares Francesc i Damiata i el seu germà Galceran, el 1433, en què tots quatre neguen davant el lloctinent de Governador haver recusat Jaume Coll, l'àrbitre que havia de proposar un compromís entre les dues parts. El 23 de setembre de 1435, la reina Maria dictà l'esmentada sentència favorable a Pere de Luna i Iolanda de Tamayo. Al cap de pocs dies o setmanes, però dins encara de 1435, moria Francesc, i a partir d'aquesta data la família Martorell entra en un

període de decadència imparabile. Els conflictes judicials entre els Martorell i els Luna no s'acabaren tanmateix amb aquella sentència. El 18 de febrer de 1436, Joanot Martorell, hereu universal de Francesc i Damiata, recorre la venda que havia fet el Justícia civil de València d'un censal de 1000 sous, realitzada a requeriment d'Aldonça de Luna, filla i hereua de Pere de Luna, tot al·legant que el susdit censal era de la seua propietat i no de la d'Aldonça (Giner 1983: 472).

Francesc Martorell degué posar Joanot al corrent dels antecedents llicenciosos de Pere de Luna amb la duquessa, amb pèls i senyals. Molts d'aquests detalls, que Martorell abocà al *Tirant*, els coneixem gràcies al plet que interposà Alfons d'Aragó, el Jove (c. 1356-1425), segon duc de Gandia, contra Joan de Luna i el seu fill Pere (que reproduïm íntegrament a l'apèndix).

En efecte, el 13 de març del 1423, el segon duc de Gandia acudí al governador del regne de València per reclamar el reconeixement dels seus drets sobre la baronia d'Arenós, possessió de sa mare, Violant d'Arenós, que l'havia cedida a l'esmentat Joan de Luna, i per a exigir l'anul·lació de les donacions testamentàries fetes per ella en favor de Pere i de Caterina de Luna, i de la esposa d'aquell, Iolanda de Tama-yo, neboda de la duquessa. En les seues al·legacions, Alfons el Jove adueix i es mostra disposat a provar, com «és ver e n'és fama», que:

I. en fer les susdites donacions, sa mare no actuà amb absoluta llibertat perquè Joan de Luna «se jaïa carnalment ab la dita senyora duquessa, per la qual raó li faïa fer tot quant aquell volia e manava, no podent ni gosant-li contradir la dita senyora»;

II. Joan de Luna, «com fos de poc estat e vil condició, car en la casa del dit senyor duc, pare meu, era rapaç d'en Orriols, pujà ab ses industrioses e falses maneres a ésser e fon dispenser per gran temps del dit senyor duc en casa d'aquell»;

III. com «era gran metziner, fetiller e invocador de diables e havia una sogra gran metzinera, fetillera e invocadora de diables, [...] lo dit traïdor sabia torbar e regirar e traure de seny dones per dur-les a son mal propòsit e intenció»;

IV. per aquesta causa, «postposada tota temor de Déu e oblidada tota fidelitat, [...] torbà e regirà e trasqué de seny e d'enteniment la dita senyora duquessa e la féu venir a tota sa voluntat e intenció, en tant que, torbada la dita senyora, com dit és, no veïa ni oïa ni amava ni temia altra persona en lo món sinó al dit traïdor, e havia e tenia e tenc fins que morí en excessiu oi, avorrició

e rancor al dit senyor duc, pare meu, e a mi e a totes mes germanes, nebots et nebodes e altres parents, amics e servidors»;

V. «abans que la dita senyora morís e ans que aquella fes les qui es dien preteses donacions de la baronia d'Arenós al dit traïdor e altres preteses donacions de grans quantitats al dit falsari, filla e nora [...], era conegut, vist e conjecturat ab moltes diverses maneres, urgents indicis e presumpcions per los domèstics e familiars de la casa del dit senyor duc, així hòmens com dones, que aquell dit traïdor se jaïa carnalment ab la dita senyora duquessa e en faïa a totes ses voluntats»;

VI. «el dit traïdor estava ab la dita senyora duquessa e era vist estar en diverses dies e hores sols ab ella, dins alcuna de les cambres de la dita casa o en l'hort e en alguns llocs apartats de la casa dessus dita, burlant ab aquella e palpant et besant-la e faent altres actes deshonestos»;

VII. «el dit traïdor Joan, qui es deïa de Luna, sabent que el dit senyor duc algun temps ans que morís havia perduda la vista e que no hi veïa, de la qual orbetat era e és presumpció que lo dit traïdor l'hagués feta e ginyada, e ans e après de la dita orbetat, assajà moltes vegades amagar-se e fon vist e trobat algunes vegades que s'amagava dins la cambra, tras les cortines del llit on dormien e acostumaven dormir los dits senyors duc e duquessa, per jaure's carnalment de nit ab la dita senyora duquessa»;

VIII. «fama pública fon e era durant lo dit temps en la casa del dit senyor duc entre los domèstics e familiars, així hòmens com dones de la dita casa, e havien per notori, clar e cert, que el dit traïdor se jaïa carnalment sens null dubte ab la dita senyora duquessa»;

IX. Iolanda de Tamayo i Caterina de Luna, «donzelles e de la cambra de la dita senyora duquessa», i Pere de Luna, «fill del dessus dit traïdor», «consentien e daven lloc en la dita traïció e eren participants en aquella, donants lloc en jaure's carnalment ab la dita senyora duquessa, e donants entrades al dit traïdor, e celants e cobrints la traïció e gran malvestat que aquell faïa e cometia ab la dita senyora duquessa»;

X. «el dit traïdor Joan, qui es deïa de Luna, per ço que la dita sua traïció e malvestat fos mills celada, féu e acabà ab la dita senyora duquessa que la dita Yolant de Tamayo, neboda de la dita senyora, se jagués carnalment ab lo dit falsari Pere de Luna a malgrat d'aquella, e que fossen marit e muller; e que la dita senyora duquessa faés donació a la dita Yolant de Tamayo de tres mflia florins, e al dit falsari Pere de Luna d'altres tres mflia florins»;

XI. «lo dit traïdor, per ço que la dita sua traïció fos mills celada, ginyà e acabà ab la dita senyora duquessa que la dita Caterina, filla sua, fos donada per muller al dit Dionís Agramunt», el qual «era familiar e servidor de don

Enric, nét de la dita senyora duquessa, e ben acostat en lo servei d'aquell dit don Enric, qui lladoncs era e fon per algun temps mestre de Calatrava»;

XII. «per ço que les donzelles e fadrines qui lladoncs estaven e habitaven en la dita casa ab la senyora duquessa callassen e celassen la dita traïció e no gosassen descobrir ni manifestar aquella», Juan de Luna, d'acord amb la duquessa, atreia «enamorats, ço és, cavallers, escuders o gentils hòmens que s'enamorassen d'aquelles tro a donar-los lloc, si aquelles ho consentissen, de jaure's ab aquelles carnalment perquè aquelles, per temor que llur defalliment no es publicàs ni es sabés, haguessen a tenir secreta la traïció e malvestat del dit traïdor»;

XIII. Joan de Luna aconseguí que «aquella dita senyora duquessa, havent en avorrició lo dit senyor duc, marit e senyor seu, fogís e se n'anàs secretament de la dita vila de Gandia per mar fins a la vila de Castelló, e que d'aquí se n'entràs en la dita baronia d'Arenós, on après lo dit traïdor fogís e anàs seguint aquella dins la dita baronia, perquè s'enfortissen dins aquella e posqués fer d'aquella mills a totes ses voluntats»;

XIV. «sentints e sabents alguns leals servidors de la casa del dit senyor duc la gran traïció e malvestat que el dit traïdor Joan, qui es diu de Luna, faïa al dit senyor duc, jaent-se ab la dita senyora duquessa carnalment, segons és dit, no podents-ho suportar, volgren matar al dit traïdor, e entre los altres lo metge del dit senyor duc, apellat mestre Ferrando Llopiz, leal servidor d'aquell, acaçà lo dit traïdor un jorn ab la espasa treta per lo verger de la dita casa, on lo dit traïdor era entrat e acostumava d'entrar e per fer e cometre la dita traïció»;

XV. «après que la dita senyora duquessa fon morta, sabent lladoncs lo dit senyor duc les dites reprovades qui es dien donacions qui s'afermaven fetes per la dita senyora duquessa al dit traïdor e als fill, filla e nora d'aquell, dix e fon oït dir ab gran tristor e desplaer les paraules següents o semblants: *Ara pot dir tothom que só cornut provat*».

El veredicté confirmà els drets del duc, però no comportà la condemna del seu fill i hereu Pere de Luna, perquè el veurem actuant lliurement després de la demanda interposada pel duc, i fins i tot obté un salconduit reial el 1424...

Que Martorell basà la descripció dels amors d'Hipòlit i l'emperadriu en els de Joan de Luna i la duquessa de Gandia ho semblen confirmar altres paral·lelismes entre la seua ficció i la vida quotidiana al palau ducal. El més cridaner, per la coincidència antroponímica entre els personatges masculins, és el que es dóna entre Caterina de Luna i Dionís d'Agramunt, per una banda, i Plaerdemavida i el senyor d'Agra-

mund, per l'altra. Però més que paral·lelismes puntuals entre personatges, o entre detalls concrets, com són els jocs d'amor a l'hort, o fins i tot entre topònims, com el Mont Tuber de la novel·la i el Mondúver de la Safor, caldria veure en el comportament i en les actituds de l'emperador, l'emperadriu, Hipòlit, Plaerdemavida, la Viuda Reposada, Eliseu, Estefania, etc. —personatges «ajenos a cualquier tradición folklórica», que Martorell «supo arrancar de la realidad valenciana» (Riquer 1991: 14)— el reflex fidel de l'ambient físic i humà descrit en les al·legacions del segon duc de Gandia.

Ara bé, la constatació més interessant és que el *Tirant* sembla ser el ressò del drama familiar dels Martorell i, en concret, de Joanot, que observen com els Luna, una família de baixa condició social, econòmica i moral, no sols triomfen en la cort ducal sinó també davant la nova dinastia dels Trastàmara, en obtenir de la reina Maria una sentència favorable al seu recurs (1435), mentre que ells passen d'una situació privilegiada durant el regnat de Martí l'Humà a la derrota judicial, al deshonor familiar (l'afer de Damiata) i a la ruïna econòmica (Joanot ja no tenia casa pròpia el 1450) sota el regnat del Magnànim. Al *Tirant*, els herois, Tirant i Carmesina, símbols dels ideals cavallerescos tradicionals, moren, mentre que l'èxit d'Hipòlit, de l'emperadriu, de Plaerdemavida i d'Estefania consagra el triomf d'una classe social ascendent, materialista i sense escrúpols, ennoblida no precisament per l'amor pur i l'honor generós. D'aquí que siga totalment coherent la dedicatòria de *Tirant* al príncep Ferrando de Portugal o que, com a reacció antialfonsina, Martorell hi atribuis al rei d'Anglaterra el títol de gonfanoner del Papa o no hi esmentés el rei d'Aragó entre els cavallers de la Garrotera (Riquer 1992: 12, 106).

Transcendent el drama familiar, el *Tirant* podria evocar, amb el seu desenllaç irònic i grotesc, el descens de l'autor davant el fracàs del somni cavalleresc de veure una Mediterrània totalment cristiana, precisament en uns moments en què dos connacionals, Alfons el Magnànim (1416-1458) i Calixt III (1455-1458), podrien haver esdevingut els caps temporal i espiritual respectivament del món somniat.

BIBLIOGRAFIA

- CANELLAS, ÀNGEL (ed.) (1974): Jeronimo de Zurita, *Anales de la Corona de Aragón*, llibre XI, tom V (Saragossa, C.S.I.C.). [Primera edició: Saragossa, 1562-1579].
- COLÓN, GERMÀ (1991): *La llengua en l'època del Tirant*, dins G. COLON *et alii*, *Literatura valenciana del siglo XV. Joanot Martorell i sor Isabel de Villena* (València, Consell Valencià de Cultura), pàgs. 9-35.
- COROMINES, JOAN (1971): *Sobre l'estil i manera de Martí J. de Galba i el de Joanot Martorell*, dins *Lleures i converses d'un filòleg* (Barcelona, Club Editor), pàgs. 363-378 [Primera edició: 1956].
- (1980-1991): *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, 10 vols. (Barcelona).
- CHINER, JAUME J. (1991): *Batalla a ultrança per Joanot Martorell*, «A Sol Post», 2, pàgs. 83-127.
- (1993): *Aportació a la biografia de Joan Roís de Corella: noves dades sobre el seu naixement i la seua mort*, «Caplletra», 13, en premsa.
- FERRANDO, ANTONI (1989): *Entorn de la llengua del Tirant*, «Saó», febrer, pàgs. 24-26.
- FERRÍS, VICENTE (1980a): *Les construccions absolutes: notícia diacrònica*, dins «Primer Congreso de Historia del País Valenciano (1971)», vol. II (València, Universidad de Valencia), pàgs. 943-947.
- (1980b): *El "que" temporal postposat: evolució*, dins «Primer Congreso de Historia del País Valenciano (1971)», vol. II (València, Universidad de Valencia), pàgs. 949-952.
- (1980c): *El participi passat amb valor actiu transitiu*, dins «Primer Congreso de Historia del País Valenciano (1971)», vol. II (València, Universidad de Valencia), pàgs. 953-955.
- FUSTER, JOAN (1993): *Consideracions sobre el Tirant*, dins R. Alemany/ A. Ferrando/L. Meseguer (eds.), *Actes del IX Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Alacant-Elx, 9-14 de setembre de 1991)*, vol II (Montserrat, Publicacions de l'Abadia), pàgs. 5-23.

- GARRIGA, CARLES (1991): *Caldesa i Carmesina: Roís de Corella plagiat en el "Tirant lo Blanc"* dins *Miscel·lània Jordi Carbonell*, II, pàgs. 17-27.
- GILI GAYA, S. (1948): *Noves recerques sobre Tirant lo Blanch*, «Estudis Romànics», I (1947-1948), pàgs. 135-147.
- GINER I PEREPÉREZ, FRANCESC (1983): *Nova documentació sobre Ausiàs March*, «Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura», LIX, pàgs. 467-480.
- GOERTZ, W. (1967): *Zu Frage der Einheit des Tirant lo Blanc*, «Romanistisches Jahrbuch», XVIII, pàgs. 249-267.
- HAUF, ALBERT (1991): *Text i context de l'obra de Sor Isabel de Villena*, dins GERMÀ COLÓN et alii, *Literatura valenciana del segle XV. Joanot Martorell i sor Isabel de Villena* (València, Consell Valencià de Cultura), pàgs. 91-124.
- (1993): «*Tirant lo Blanc*»: *algunes qüestions que planteja la connexió corelliana*, dins R. Alemany / A. Ferrando / L. Meseguer (eds.), *Actes del IX Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Alacant-Elx, 9-14 de setembre de 1991)*, vol. II (Montserrat, Publicacions de l'Abadia), pàgs. 69-116.
- MARINESCO, CONSTANTIN (1979): *Nouvelles recherches sur Tirant lo Blanc*, dins *Miscel·lània Aramon i Serra*, I, pàgs. 401-424.
- MARTORELL, JOANOT / (MARTÍ JOAN DE GALBA?) (1990): *Tirant lo Blanch*, a cura d'Albert Hauf i Vicent J. Escartí (València, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència). [Segona edició esmenada: 1992].
- MARTORELL, JOANOT (1990): *Tirante el Blanco*. Traducció castellana del segle XVI. Edición, introducción y notas de Martín de Riquer (Barcelona, Planeta).
- MIRALLES, CARLES (1991): *Raons de Mirra en boca de Carmesina (Encara un altre plagi de Roís de Corella en el Tirant lo Blanc)*, *Miscel·lània Jordi Carbonell*, II, pàgs. 5-16.
- PÉREZ PÉREZ, DESAMPARADOS (ed.) (1971) *El Llibre Blanch de la Governació* (València, Acció Bibliogràfica Valenciana), pàgs. 147-156.
- PERERA, JOAN (1986-1987): *Contribució a l'estudi de les preposicions en el Tirant lo Blanch*, «Llengua i Literatura» I, pàgs. 51-109, i II, pàgs. 19-60.

- RENAU, XAVIER (1991): *Martí Joan de Galba*, «Serra d'Or», 375, pàgs. 46-47.
- RIQUER, MARTÍ DE (1947): *La llengua i l'estil del Tirant lo Blanc*, dins JOANOT MARTORELL / MARTÍ JOAN DE GALBA, *Tirant lo Blanc*. Text, introducció, notes i índex per ... (Barcelona, «Biblioteca Perenne», Editorial Selecta), pàgs. 158-174.
- (1964): *Història de la literatura catalana*, vol. II (Esplugues de Llobregat), Ariel.
- (1990): *Aproximació al Tirant lo Blanc* (Barcelona, Quaderns Crema, Assaig).
- RIQUER, MARTÍ DE (1992): *TIRANT LO BLANCH, novela de historia y de ficción* (Barcelona, Sirmio).
- RUBIERA, MARÍA JESÚS (1990): *Tirant lo Blanch i els moros*, «L'Aiguadolç. Homenatge al Tirant lo Blanc», 12/13, pàgs. 33-40.
- SOLÀ, JOAN (1977): *El gerundi de "posterioritat"*, dins *A l'entorn de la llengua* (Barcelona, Editorial Laia), pàgs. 45-48.
- VILLALMANZO, JESÚS / JAIME J. CHINER (1990): *La pluma y la espada. Estudio documental sobre Joanot Martorell y su familia (1373-1483)* (València, Ajuntament).
- (1991): *Joanot Martorell, Galba i el TIRANT en un documento inédito de 1465*, «Insula» 530, febrer, pàgs. 4-6.
- WHEELER, MAX (1980): *Estar i anar amb gerundi en Tirant lo Blanc i en Curial e Güelfa*, «Estudis Romànics», XVI (1971-1975), pàgs. 21-47.
- WITTLIN, CURT J. (1990): *Pistes per a descobrir canvis introduïts per Martí Joan de Galba en el Tirant lo Blanc de Martorell*, «Afers. Fulls de recerca i pensament», 5, pàgs. 313-327.

APÈNDIX

*Les raons posades per lo duch de Gandia contra
Johan de Ademuç, àlias de Luna, e son fill Pere de Luna
intitulant-los traydors e falsaris*

Arxiu del Regne de València,
Llibre apellat Blanch,
fols. 71 recto-80 verso

Mossèn lo governador.
Car amich,

Puys axí és que Deus e gents han permès e permeten que lo falsari de Pere qui-s diu de Luna, fill del traydor Johan Adamuç qui-s deya de Luna, haja atemptat e-s sia més a demanar la mia baronia d'Arenós, e les filla e nora del dit traydor hajen atemptat, segons he entès, traure e mostrar davant vós dues reprovades qui-s dien donacions a elles fetes per la senyora duquessa, de les quals han atemptat requerir condempnacions e execucions contra mi en la vostra cort, en gran infàmia e vergonya mia e de la casa d'on yo son exit, e vós, dit governador, los hajats benignament admeses e hoïts e-ls hojats contínuament en lurs malvestats e traycions, ço que és de gran maravella, atenen les coses que pretenen d'on proceexen e han procehit, les quals coses vós e altres no ignorats, almenys per evidents conjectures e fama, e aquells hagen trobat e troben en aqueixa ciutat a demanar, rahonar e defendre semblants malvestats e traycions advocats e procuradors, qui en gran menyspreu del senyor duch, llà hon jau, e meu, com a fill sseu, qui he rahó de sentir-me de sa desonor e mia, los advoquen e procuren ab gran pertinàcia e esforç, ffahents ffe en noms dels sobredits de unes prodicionals e reprovades qui-s dien donacions e fals testament que la dita senyora duquessa, a qui Deus perdó sos massa grans defalliments, se diu e-s pretén que hauria fetes e fet al dessús dit traydor Johan qui-s deya de Luna, e al dit falsari fill seu, filla e nora d'aquell dit traydor, atemptant, tant com en aquella dita senyora duquessa és stat, desvergonyidament deseretar sos fills, filles, néts e nétes e altres acostats parents, donant-ho, tant com en ella és stat, als dits traydor falsari e filla e nora del dit traydor, en gran diffamació de la dita senyora duquessa e de aquells qui de aquella són exits. E com yo fins al dia de huy de lurs traycions, falsatets e malvestats no haja curat aquells dits pare e fill proseguir sinó per justícia tan solament, ço de què-m penit, e no haja trobat, ne trobe la justícia que-s merex del dit falsari en les corts ecclesiàstica ni secular, la qual cosa és stada causa de aquell dit falsari atemptar e gosar, fer, dir e demanar ço que fa, diu e demana e fa fer, dir e demanar a la muller e germana de aquell, e com los

procuradors e advocats meus, segons he entès e sabut, contra les dites proditionals e malvades qui-s dien donacions e fals qui-s diu testament no hajen posat fins al dia de huy, ni volgut pendre càrrech de posar les defenses infrasegüents per repel·lir, foragitar, frustrar e anul·lar les dites proditionals e reprovades qui-s dien donacions e fals qui-s diu testament sens exprés manament, voler e consentiment meu, per què yo, attenant que la dita senyora duquessa no se ha dada vergonya de fer, tant com en ella és stat, en gran infàmia sua, les dites preteses reprovades donacions e fals qui-s diu testament hon algú se mostre, ço que no creu yo, no volent favorir los dits traydor e falsari e lurs traycions e malvestats, les quals pretenen e asagen produir e mostrar, ni podent fallir a mi mateix ni a mon dret e justícia, qui, hon scusar me'n posgués, sab Deus que volenter me'n scusara si ma justícia menys no.m valgués, e per consegüent forçar, e sab-ho Deus, per frustrar, anul·lar, repel·lir e foragitar les dites reprovades qui-s dien donacions e fals qui-s diu testament e cascun de aquells, addent a la demanda defensions ja denant vós, governador, e cort vostra proposades per mos procuradors, axí en lo procés de la dita baronia com en los procesos de les preteses donacions de les dites muller e germana del dit falsari, eo en aquella millor via e manera que segons fur me pertanga e pertànyer puxa, jatssia ab sobiran desplaer e vergonya, per conservació e defensió de mon dret e de qualsevol altre havent causa de mi, pose denant vós, e en vigor de la present letra vull haver per posats, e ab la present matexa mane expressament e de certa sciència a-n Johan Marromà, notari, procurador meu, al qual tramet translats de la present letra e articles infrasegüents, que pose encontinent e haja per posats en nom meu los dits articles, addicions e rahons infrasegüents.

Los dits letra e articles tramet sotscrits e signats de ma pròpia mà. Jacme de Guimerà, assessor.

Primerament, dich e pos que les dites reprovades donacions, axí la que-s diu feta per la senyora duquessa de la dita baronia d'Arenós al dit traydor Johan qui-s diu de Luna, com la qui-s diu feta de XXX mil sous a Caterina de Luna, filla del dit traydor, com encara la qui-s diu feta a Yolant de Tamayo, muller qui-s diu del dit falsari Pere de Luna, de tres milia florins, com encara lo fals qui-s diu he-s pretén testament, foren e són stades fetes e fet, hon algú se'n mostre, per la dita senyora duquessa *ob turpem causam*, e ab traydós e falsos ginys e tractes del dit traydor Johan qui-s diu de Luna, e per ço com aquell dit traydor se jahia carnalment ab la dita senyora duquessa, per la qual rahó li fahia fer tot quant aquell volia e manava, no podent ni gosant-li contradir la dita senyora. Et per

deduir e mostrar clarament la dita trayció e turpitud, pose los articles següents. Jacme de Guimerà.

II. Primerament, dich e pos, e, si negat serà, provar entén, no astrenyent-me a prova supèrflua, que-l dit traydor Johan de Adamuç, àlias de Luna, com fos de poch estat e vil condició, car en la casa del dit senyor duch, pare meu, era rapaç d'en Orriols, pujà ab ses industrioses e falses maneres a ésser e fon dispensser per gran temps del dit senyor duch en casa de aquell. E axí és ver e n'és fama. Jacme de Guimerà.

III. Ítem, dich e pos que lo dit traydor Johan, qui-s deya de Luna, en lo temps que stava en la casa del dit senyor duch era gran metziner, fetiller e invocador de diables, e havia una sogra gran metzinera, fetillera e invocadora de diables, e ab les dites fetilles, metzines e invocacions e arts diabolicals, lo dit traydor sabia torbar e regirar e traure de seny dones per dur-les a son mal propòsit e intenció, e per aytal era reputat e haüid en la mia vila de Gandia e en tota ma terra e en altres parts entre los havents notícia de aquell. E axí és ver e n'és fama. Jacme de Guimerà.

IIII. Ítem, dich e pos que-l dit traydor Johan qui-s dehia de Luna, per rahó del dit officii de dispensseria e àlias, prenent massa familiaritat e senyoria en la casa del dit senyor duch, mon pare, postposada tota temor de Déu e oblidada tota fidelitat, en metzina e fetilla e ab arts diabolicals, torbà e regirà e trasqué de seny e de enteniment la dita senyora duquessa e la féu venir a tota sa voluntat e intenció, en tant que, torbada la dita senyora, com dit és, no veyà, ni hoyà, ni amava ni temia altra persona en lo món sinó al dit traydor, e havia e tenia e tench fins que morí en excessiu hoy, avorrició e rancor al dit senyor duch, pare meu, e a mi e a totes mes germanes, nebots et nebodes e altres parents, amichs e servidors de la dita senyora e meus, que veure no.ls volia, ni podia. E axí és ver e n'és fama. Jacme de Guimerà.

V. Ítem, dich e pos que-l dit traydor Johan qui's deya de Luna, puix que ab les dites metzines, fetilles e arts diabolicals hac torbada e regirada la dita senyora duquessa e aquella tirada a sa volentat, manament e plaer, cometent trayció abominable e gran infeultat contra lo dit senyor duch, pare meu e senyor natural seu, per molts anys e gran temps, abans que la dita senyora duquessa morís e ans que aquella fes les qui-s dien preteses donacions de la baronia d'Arenós al dit traydor e altres preteses donacions de grans quantitats al dit falsari, filla e nora del dit traydor, ans que fes lo

fals testament, si algú és, e après aquelles dites preteses donacions e testament, se jahia lo dit traydor carnalment ab la dita senyora duquessa e contínuament, aquella no podent-li resistir, e era conegut, vist e conjeturat ab molts diverses urgents indicis e presumpcions per los domèstichs e familiars de la casa del dit senyor duch, axí hòmens com dones, que aquell dit traydor se jahia carnalment ab la dita senyora duquessa he-n fahia a totes ses voluntats. E axí és ver e n'és fama. Jacme de Guimerà.

VI. Ítem, dich e pos que-l dit traydor Johan qui-s deya de Luna, durant lo dit temps fon trobat e vist moltes e diverses vegades per alguns dels familiars, domèstichs e servidors de la casa del dit senyor duch, axí hòmens com dones, donzelles, fadrines e servents, que-l dit traydor stava ab la dita senyora duquessa e era vist star en diverses dies e hores sols ab sola, dins alguna de les cambres de la dita casa eo en l'ort, e en alguns altres lochs apartats de la casa dessus dita, burlant ab aquella e palpant et besant-la e fahent altres actes desonestes. E axí és ver he n'és fama. Jacme de Guimerà.

VII. Ítem, dich e pos que-l traydor Johan qui-s dehia de Luna, sabent que-l dit senyor duch algun temps ans que morís havia perduda la vista e que no y veyia, de la qual orbetat era e és presumpció que lo dit traydor la hagués feta e ginyada, e ans e après de la dita orbetat, asajà moltes vegades amagar-se e fon vist e trobat algunes vegades que s'amagava dins la cambra, tras les cortines del lit hon dormien e acostumaven dormir los dits senyors duch e duquessa, per jaure's carnalment de nit ab la dita senyora duquessa, segons que de feyt s'i jahia. E axí és ver et n'és fama. Jacme de Guimerà.

VIII. Ítem, dich e pos que fama pública fon e era durant lo dit temps en la casa del dit senyor duch entre los dits domèstichs e familiars, axí hòmens com dones de la dita casa, e havien per notori, clar e cert que-l dit traydor se jahia carnalment sens null dupte ab la dita senyora duquessa. E axí és ver e n'és fama. Jacme de Guimerà.

VIII. Ítem, dich e pos que Yolant de Tamayo, qui era neboda de la dita senyora duquessa e ara-s diu muller del dit falsari Pere de Luna, e Caterina, qui era filla del dit traydor Johan de Luna e ara-s diu muller de Dionís Agramunt, eren donzelles e de la cambra de la dita senyora duquessa; e aquelles dites donzelles e lo dit falsari Pere de Luna, qui era fill del dessus dit traydor e de la casa del dit senyor duch, consentien e

daven loch en la dita trayció e eren participants en aquella, donants loch en jaure's carnalment ab la dita senyora duquessa, e donants entrades al dit traydor, e celants e cobrints la trayció e gran malvestat que aquell fahia e cometia ab la dita senyora duquessa. E axí és ver e n'és fama. Jacme de Guimerà.

X. Ítem, dich e pos que·l dit traydor Johan qui·s deya de Luna, per ço que la dita sua trayció e malvestat fos mils celada, féu e acabà ab la dita senyora duquessa que la dita Yolanda de Tamayo, neboda de la dita senyora, se jagués carnalment ab lo dit falsari Pere de Luna, a mal grat de aquella, e que fossen marit e muller; e que la dita senyora duquessa fahés donatió a la dita Yolant de Tamayo de tres mília florins, e al dit falsari de Pere de Luna de altres tres mília florins, segons se diu he·s pretén que n'hauria fet, tot perquè celassen la dita trayció e malvestat, com sia clar e notori que la dita Yolant de Tamayo, atès lo linatge d'on procehia, haguera fet e poscut fer bo et notable matrimoni en aquest regne e no hagra pres per marit semblant falsari com és lo dit Pere de Luna. E axí és ver e n'és fama. Jacme de Guimerà.

XI. Ítem, dich e pos que, durant lo dit temps, lo dit Dionís Agramunt era familiar e servidor de don Enrich, nét de la dita senyora duquessa, e ben acostat en lo servey de aquell dit don Enrich, qui ladonchs era e fon per algun temps mestre de Calatrava, per la qual rahó lo dit traydor, per ço que la dita sua trayció fos mils celada, ginyà e acabà ab la dita senyora duquessa que la dita Caterina, filla sua, fos donada per muller al dit Dionís Agramunt, e que la dita senyora duquessa prometés donar a aquella dita Caterina trenta mília sous, tota hora e quant aquella dita Caterina hagués celebrat lo dit matrimoni ab lo dit Dionís Agramunt, la qual cosa la dita senyora duquessa féu e atorgà tot, per ço com la dita Caterina cabia en celar al dit pare seu la dita trayció. E axí és ver [e] n'és fama. Jacme de Guimerà.

XII. Ítem, dich e pos que·l dit traydor Johan, qui·s deya de Luna, tant tenia torbada e regirada e fora de seny la dita senyora duquessa, que ginyava e acabava ab aquella que, per ço que les donzelles e fadrines qui ladonchs staven e habitaven en la dita casa ab la dita senyora duquessa, callassen e celassen la dita trayció e no gosassen descobrir ni manifestar aquella, que a les dites donzelles e fadrines la dita senyora duquessa los atraçàs e los fahés atraçar et perçaçar ab diverses ginyes e maneres

enamorats, ço és cavallers, scuders o gentils hòmens qui se n' enamorassen de aquelles tro a donar-los loch, si aquelles ho consentissen, de jaure´s ab aquelles carnalment, perquè aquelles, per temor que lur defalliment no-s publicàs ni-s sabés, haguessen a tenir secreta la trayció e malvestat del dit traydor. E axí és ver e n'és fama. Jacme de Guimerà.

XIII. Ítem, dich e pos que-l dit traydor Johan qui-s deya de Luna, tant tenia la dita senyora duquessa torbada, regirada e fora de seny, que havia ginyat e acabat ab aquella que aquella dita senyora duquessa, havent en avorrició lo dich duch, marit e senyor seu, fogís e se n'anàs secretament de la dita vila de Gandia per mar fins a la vila de Castelló, e que de aquí se n'entràs en la dita baronia d'Arenós, hon après lo dit traydor fogís e anàs seguint aquella dins la dita baronia, perquè se enfortissen dins aquella e posqués fer de aquella mils a totes ses voluntats. E axí és ver e n'és fama. Jacme Guimerà.

XIII. Ítem, dich e pos que durant lo dit tepms, e sentints e sabents alguns leals servidors de la casa del dit senyor duch la gran trayció e malvestat que-l dit traydor Johan qui-s diu de Luna fahia al dit senyor duch, jahent-se ab la dita senyora duquessa carnalment, segons és dit, no podents-ho supportar, volgren matar al dit traydor, e entre los altres lo metge del dit senyor duch apellat mestre Ferrando Lòppiz, leal servidor de aquell, acaçà lo dit traydor un jorn ab la spasa treta per lo verger de la dita casa, hon lo dit traydor era entrat e acostumava de entrar e per fer e cometre la dita trayció, e volch aquell matar dient devant lo dit senyor duch com aquell era un gran traydor e cometia trayció contra la sua senyoria. E axí és ver e n'és fama. Jacme de Guimerà.

XV. Ítem, dich e pos que après que la dita senyora duquessa fon morta, sabent ladonchs lo dit senyor duch les dites reprovades qui-s dien donacions, qui s'afermaven fetes per la dita senyora duquessa al dit traydor e als fill, filla e nora de aquell, dix e fon hoit dir ab gran tristor e desplaer les paraules següents e semblants: «Ara pot dir tothom que só cornut provat, car qui hoirà dir que aquesta dona haja deseretat sos fills e filles, néts e nétes e altres parents e haja volgut heretar, tant com en aquella és stat, lo dit traydor Johan qui-s deya de Luna, e a son fill, filla e nora per sguard de aquell, no porà, no pot àls dir sinó que-l dit traydor se jahia carnalment ab la dita duquessa e que yo era e só cornut, o paraules semblants». E d'aquí avant lo dit senyor duch entengué en haver lo dit

traydor a sa mà per fer-ne la sentència que d'ell se merexia. Es axí és ver e n'és fama. Jacme de Guimerà.

XVI. Ítem, dich e pos que totes les coses damunt dites són veres e de aquelles és pública veu e fama. Jacme de Guimerà.

A les quals addicions, articles e rahons requir que-l dit falsari e les dites Yolant de Tamayo e Caterina de Luna e qualsevol altres fahents part adversa personalment e distincta responguen, migançant sacrament, segons són per fur tenguts. Jacme de Guimerà.

En après requir que testimonis me sien reebuts sobre los dits articles e addicions, manant als fahents part adversa e a cascun de aquells que sien presents per veure, jurar testimonis, àlias *et cetera*. Jacme de Guimerà.

E, com yo vulla e entena produir testimonis en algunes ciutats, viles e lochs de aquest regne, fora aquexa ciutat, per tal requir que-m sia atorgada e donada letra dreçada a univeses e sengles oficials, o comanets la dita recepció a qualque bo, honest e autèntich notari, qui en loch vostre e per vós reeba aquells, injungent a la part adversa, *ut supra* etc.... Com axí sia per justícia fahedor, lexant-ho a justa con[e]guda. Jacme de Guimerà.

Los quals letra e articles dessus contenguts, sotscrits e signats de la mia mà, he manat scriure a mon secretari e scrivà en la mia vila de Gandia, a XIII dies de març de l'any de la Nativitat de Nostre Senyor mil CCCC vint tres. Jacme de Guimerà, assessor.

E com, après fets e scrits la dita letra e articles sots lo dit calendari, a mi sia sobrevingut l'accident del puagre en la mà dreta, en tal manera que no he pogut ni poguera signar la dita letra e articles, segons dessus per mi és feta menció expressa, per tal huy, dimecres, comptats XVII dies del mes de març de l'any de la Nativitat de Nostre Senyor mil CCCC XXIII, he manat personalment a l'honrat en Jacme de Guimerà, savi en dret, assessor meu ordinari e de la mia cort, presents lo honorable mossèn Ramon Guillem Català, cavaller, lo religiós frare Bernat Topí, monge del monestir de Valldigna, en Domingo Climent, cambrer, e en Gonçalbo Sànxez, porter de casa mia, per testimonis a açò appellats e demanats, e en presència encara d'en Johan de Lorgua, notari, scrivà e secretari meu, tots en ma presència constituïts, que aquell dit en Jacme de Guimerà, en loch meu e per mi, signàs de son nom propi la dita letra et articles, segons en la fi de cascun de aquelles és contengut, del qual manament feyt per mi al dit en Jacme de Guimerà yo he request e manat

al dit mon scrivà e secretari que-n continuàs al peu de la dita letra e articles e que-n segellàs en lo dors ab lo meu segell comú per major fermetat e corroboratió de les dites coses, e que me'n fes carta pública, e semblantment lo dit en Jacme Guimerà signàs lo trellat de la letra e articles dessús dits que yo tramet al dit en Johan Marromà, notari, procurador meu en València, requirent-ne axí mateix carta pública, *ut supra*.

Presentis los testimonis dessús dits.

Sig+num Iohannis de Lorqua, auctoritate regia notarii publici per totam terram et dominationem illustrissimi domini regis Aragonum, scriptorisque ac secretarii incliti domini ducis predicti, qui una cum testibus supradictis presens fuit mandato per eundem dominum duces facti prenominato honorabili Jacobo de Guimerà, iurisperito, aessori eius ordinario, vigore cuius mandati idem Iacobus de Guimerà in presentia dicti domini ducis meique notarii et testium supranominatorum preinsertam literam et articulos scriptam et scriptos manu eiusdem scriptoris et secretarii in quatuor peciis papiri Toscanæ, presenti inclusa, eius manu signavit, ut supra in fine cuiuslibet articulo predictorum continetur, ideoque in hiis que omnia acta fuerunt in hospicio ubi dominus dux predictus hospitatur in villa Gandie die et anno proxime dictis suum aposuit signum assuetum in testimonio rei geste et veritatis sigilloque comuni dicti domini ducis eius iussu in dorso sigillavit. Corrigitur vero in VI° linea dicte litere ubi supra ponit fetes, et in lineis II° primi articuli ubi cernitur dita, et VIII° eiusdem articuli ubi rescribitur duquesa.

[trencat] [gu]bernator, habito consilio cum honorabilibus baiulo generali et aliis de consilio regio, providet copiam dari alteri parti de predictis et ofert se paratam [trencat] egregii ducis iuxta forum et quod intimatur parti alteri quod testium receptioni continue assit [sic] et cetera alias et cetera.